

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 63 (17392)

2007 чылдың
МАЙ 31,
четверг

Номерни парлагаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.30.
Садар өртээ 4 рубль.

Тыва Республиканың Чазаанда

Көдээниң айтырыглары — бирги ээлчегде

Май 26-да, субботада, Кызылга Тыва Республиканың Чазааның кежигүннериниң, кожуун чагырга даргаларының, АҮК бүдүрүлгелериниң удурткучуларының киржилгези-биле «Тыва Республиканың агроүлетпүр комплекзинге деткимче көргүзериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» республика чергелиг хурал болуп эрткен.

Хуралды ажыдып тура, Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол бөгүн сайгарып чугаалажыр айтырыг Тываның көдээ ажил-агыйын оода-ла рынок реформаларына чедир үеде турган деңгелге чедир көдүрери онза чугула болу бергенин база ниити Россияда агро-үлетпүр комплекзиниң мурнунда турар сорулгалар-биле үн алчып турарын чугулалап демдеглээн.

Көдээни хөгжүдери бирги ээлчегде көөр база экономиктиг политиканың мурнады көөр өзек кол айтырыы дээрзин чарлааш, республиканың чаа тургустунган Чазаа 2007 чылдың бюджет төлө-вилеленге көдээ ажил-агыйга кү-рүне деткимчезиниң чарыгдалда-рын 5 катаптан ажыг кылдыр өстү-рер дугайында эдилгени кириген. Ындыг-даа бол, Чазак Даргазы-ның чугаазы-биле алырга, бөгүнгү байдалды үндезини-биле өскерти-ринге ол херекчилер безин четпес болуп турар. Ынчангаштың амгы

үеде кол сорулга — бюджет хөрөң-гилерин болдунар шаа-биле ажык-тыг, дээштиг кылдыр ажыглаары болур.

Чазак Даргазы күрүнениң дузалал-деткимчези дээрге, кү-ззэн-не улуска акша үлелгези эвес, а тодаргай бараан бүдүрүк-чүлеринче угланган тодаргай деткимче, өскээр чугаалаарга, «акша ажылдал шыдаар улустарга акша дузаламчызы-дыр» дээрзин айтыпкан.

Республикада көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң болгаш АҮК-тү хөгжүдери мурнады көөр уг-ланышкынарга деткимче та-лазы-биле хемчеглер дугайында илеткелдерин ТР-ниң Чазак Дарга-зының оралакчызы И.В.Чучев болгаш республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем са-йыды В.И.Ендан кылган. Рынок байдалдарының үезинде ажил-даарының болгаш ол-ла үеде тур-густунуп келир нарын айтырыглар

талазы-биле боттарының арга-дуржулгазын Кызыл кожуунуң чагырга даргазы С.К.Ондар, «Ты-вамолоко» болгаш «Торгалыг» КУБ-тарның директорлары А.Э.Монгуш биле А.С.Куулар, «Нива» болгаш «Балгазы» көдээ ажил-агый кооперативтериниң удурткучулары Т.М.Ковальных болгаш А.Н.Доценко база өске-даа бүдү-рүлгелериниң төлээлери хуралдың киржикчилери-биле үлешкенер.

Көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүкчүлериниң мурнунда ту-руп турар берге айтырыглар ара-зында акшаландырышкын айты-рыы-биле чергелештир, бирги ээл-чегде, бүдүрген барааны хүлээп алыр пункттар база ону болбаа-зырадыр черлер чогуңдан садып-саарар айтырыг кончуг нарын бай-далда туруп турарын көдээ ишчи-лер айыткан. Рынок хөгжүлдези-ниң оруунда моондактар аразын-да тендер садыглаашкынарны ба-за бар, ооң чорудуунуң үезинде Саян артындан келген бараан хан-дырыкчылары улуг артыкшылдыг байдалдыг болуп турар. Чагыкчы-лар ынчан бюджет хөрөңгилерин шоолуг-даа эвес камнап алыр, а тус черниң бюджети тус черниң бараан бүдүрүлгезин калбартыр арга-шинектен «чайлай берген» бараан бүдүрүкчүлериниң тала-зындан элээн улуг түнүг үндү-рүглер чылдазындан когарап чыдар болур.

Көдээ ажил-агыйга элээн таарымчалыг байдалдарны тургу-зар дээш, республиканың Көдээ ажил-агый ямызы беш төлөви-лелди боттандыраары планнап ту-рар. Ында дөрт сүт-бараан фер-маларын эде дерип, чаа дериг-хе-рексел-биле четчелээри, техника болгаш дериг-херексел садып алырынга лизинг фондузун тургу-зары, сүт хүлээп алыр дөрт пунк-туларны ажыдары база сүттүн баштайгы болбаазырадылгазын чорударының талазы-биле ийи биче цехтерни тургузары болгаш

өске-даа хөй-ле угланышкынар кирген.

«Айтырыгның өртээ» — 236,6 миллион рубль. Бо сорулгаларга республика бюджетинде хөрөң-гилер четпес болганда, аңаа бан-кылардан чээлилерни хаара туда-ры көрдүнүп турар. Көдээ бараан бүдүрүкчүлеринге чээли алырда документилер долдуурар чору-дулгазын чингедир сорулга-биле Чазак, катап база Шолбан Кара-оолдун бузуреткени-биле, долаа фондузун тургузары планнап турар.

Бүрүңгү байырлалга — чаа шивчи

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол тыва малчынарның чаңчылчаан байырлалына чаа аян-шинчи кириер саналды идип үндүрген.

Моон соңгаар Наадым, Тыва-ның Чазак Даргазының бодагы-биле, ниити республика чергелиг эрге-байдалы хевээр артпышаан, республиканың кайы-бир ко-жуунунга эртер ужурулуг. Байыр-лалды эрттирер алдар-хүндү Тыва-ның көдээ ажил-агый адырынга көскү чедишкынарни чедип алган кожуунга онаажыр. Чазак-тың ук байырлалдарга киржилгези өске бүгү ажилдар-биле черге-лештир аалчылар хүлээп ап турар кожуунга тудуг болгаш оруктар

кылырынга, спортчу тудугларны чаартырынга, тударынга болгаш социал адырның өске-даа объек-тилерин кылырынга акша-хөрөңги тускайлап бээри-биле илерет-тинер ужурулуг.

Наадымны эрттирер эргени чаалал алган кожуунуң чагырга даргазынга шаңнал — джип автомашина болур деп, Шолбан Кара-оол аазаан.

Юрий СУЧКОВ,
ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

ТР-ниң Иштики херектер ямызында

АЖЫЛЫН ЧОГУМЧАЛЫГ ДЕП ҮНЭЛЭЭН

Тыва Республиканың Иштики херектер ямызының май 29-та болуп эрткен коллегия хуралына Россия Федерация-зының Иштики херектер ямызының инспектор хынал-дазының түңнелдерин чугаалашкан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол, Си-бирь Федералдыг округта РФ-тиң Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээзиниң Аппарадының Кол фе-дералдыг инспектору Виктор Чер-нышев, Тыва Республиканың про-курору Павел Бухтояров, ТР-ниң Иштики херектер ямызының са-йыды Виктор Лесняк, ооң оралак-чылары, республиканың иштики херектер органнарының албанна-рының болгаш салбырларының удурткучулары болгаш өскелер-даа коллегияның ажылынга киришкен.

Тыва Республиканың Иштики херектер ямызының ажил-чору-дулгазын хынаар инспектор ко-миссиязы бо чылдың май 15-тен эгелеп ажылдааш, 15 хүннүң дургузунда республиканың иштики херектер органнарының бүгү албаннарының болгаш салбыр-ларының ажылын хынаан. Москва комиссиязының удурткучузу,

Россияның ИХЯ-ның Кол инспек-тору генерал-майор Анатолий Ба-каев хыналда үезинде илерет-тинген эки ажил-чорудулга-биле чергелештир республиканың Иш-тики херектер ямызының опера-тивтиг-албан ажил-чорудулга-зында четпестер илереттингенин демдеглээн. Ниитизи-биле тыва милицияның ажылын чогумчалыг деп үнелээн. Ажылын четпес деп санаткан шагдааларга оларны эдер хуусааны берген, бир чыл эрткенде, ооң күүселдзин хы-наар. Ынчангаш четпестерни эдериниң айтырыныче кол кичээ-гейни салыры чугула болуп турар.

Тыва Республиканың Иштики херектер ямызының ажил-чору-дулгазынга комиссия ниитизи-биле чүгээр деп үнелелди берген.

Хыналда чорудуп турган ко-миссия ол-ла хүн чанып чорупкан.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы

Мөңгүн-Тайга кожуунуң Кызыл-Хая суурдан ырак эвеске болган улуг орук-транспорт озал-ондаанга мөчээн кижилерниң дөргүл-терелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип, оларга таварышкан аар ажыг-шүжүгүнү үлежип тур.

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2007 чылдың II чартык чылында ооң чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында, "Тыва парлалга" КХН-ниң киоскилеринде чоруп турар

Чагыдылга
кожууннарга
болгаш
Кызыл
хоорайга
июнь 12-ге
чедир
уламчылаар.

Ийги чартык чылда
чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга — 401,52 рубль.

Пенсионерлерге, күш-ажылдың хоочуннарынга, Ада-чурттуң Улуг дайы-нының киржикчилеринге — 352,02 рубль.

Организацияларга — 441,54 рубль.

2007 чылдың ийги чартыгына чагыдылганың Бүгү-Россия

ДЕКАДАЗЫ — июнь 2-ден 12-ге чедир

Декаданы эрттирер турар үезинде чагыдылга өртээ 20 хуу чингелделиг.

А бир эвес чагыдылга декадазының үезинде азы июнь 2-ден июнь 12-ге чедир чагыдар болза, чартык чылда «ШЫН»:

Хуу чагыкчыларга — 352,02 рубль

Пенсионерлерге, күш-ажылдың хоочуннарынга, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге — 312,42 рубль.

Чийк өртектиг чагыдылганы кылдыртып алырыныче далажынар! Таймлыбыр: Мооң мурнунда чарлап турганывыс чагыдылга өртектиги почта чедирилгезиниң өртек-хөлөзиниңиң улгатканы-биле өскерилген.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында

Хыналданы демниг чорудар

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының тус черлерниң Төлээлекчилер хуралдары-биле Кады ажылдажылга чөвүлелиниң организаствыг семинар-хуралы болуп эрткен. Аңаа Хоойлужудулга палатазының комитет даргалары, депутаттардан аңгыда, кожууннарның тус чер Төлээлекчилер хуралдарының даргалары, ТР-ниң Санажылга палатазының бөлүк ажылдакчылары киришкен.

Хуралды организаствыг айтырлар-биле эгелзэн. Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазының тус черлерниң Төлээлекчилер хуралдары-биле Кады ажылдажылга чөвүлелиниң даргазынга Хоойлужудулга палатазының Даргазы Василий Оюн сонгуткан. Чөвүлелдин оралакчызы Хоойлужудулга палатазының Конституция-эрге-хоойлу болгаш тус чер бот-башкарылга айтырыгларының талазы-биле комитеттин даргазы Виктория Кысыгбай болган.

Хуралды ажыдып, ооң ажылын башкарып тура, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазының оралакчызы Виталий Вальков чер-черлерде бюджет чарыгдалын шыңгы хыналдага алырынга Хоойлужудулга палатазының тус черниң Төлээлекчилер хуралдарының болгаш Санажылга палатазының демниг, чаңгыс аай ажылы негеттиниң

турар дээрзин айыткан.

Семинар-хуралга Хоойлужудулга палатазының Конституция-эрге-хоойлу болгаш тус чер бот-башкарылгазының талазы-биле комитетиниң даргазы Виктория Кысыгбай илеткелинге черчерлерге бюджетте көрдүнген саң-хөөнү шын чарыгдарынга хамаарыштыр тус черлерниң төлээлекчилер органнарарында хыналда комиссияларының ужурдузунга болгаш сорулгаларына, эрге-хоойлу үндезиннеринге доктааган.

Тыва Республиканың Санажылга палатазының даргазы Валерий Салчак 2003 чылда Санажылга палатазы республикага тургустунганындан бээр саң-хөө хыналдазын чорудар талазы-биле тод'аргай арга-дуржулга ында тургустунган дээрзин демдеглээн. Ылангыя Танды кожуунга болган хыналданың түнелдеринге доктааган. 13 кожуунда саң-хөө

хыналдазын чорудар комиссиялар тургустунган. Ол ышкаш саң-хөө чарыгдалын чорударынга эрге-хоойлу үндезиннерин ам-даа экижидерин, кадрларны өөредип белеткээринге доктааган.

Айтырыгларга хамаарыштыр Санажылга палатазының ажылдакчылары Айдың Арандол, Клара Тас-оол, Наталья Лунько, Василий Хомушку, Радомир Сат муниципалдыг тургузууларның хыналда органнары биле Санажылга палатазының кады ажылдажылгазынга, хыналда-санажылга органнарының эрге-хоойлу үндезиннеринге, күрүне болгаш муниципалдыг өңчүнү башкарының айтырыгларына, бюджет албан черлеринге, чуртталга-коммунал ажыл-агыйларына хыналда чорударының айтырыгларына, бюджет орулгаларына база муниципалдыг тургузууларның бот-орулгаларына хамаарыштыр айтырыгларны сайгарган.

Семинар-хуралдыг киржикчилери арга-дуржулга солчуп, билдинмес айтырыгларга хамаарыштыр тод'аргай харыыларны алганнар.

Хоойлужудулга палатазының парлалга албаны.

Чугула хоойлуларны хүлээп алган

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийги чыгызының бирги сессиязының сески хуралы дүүн, май 30-де, болуп эрткен. Аңаа 30 айтырыгны чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Хоойлужудулга палатазының ЭТ-хөреңги болгаш экономика комитетиниң даргазын сонгуур дугайында айтырыгны хуралга бир дугаарында чугаалашкан. Бо комитеттин даргазынга Борис Балчый-оолду сонгаан.

«Тыва Республиканың Конституциязының 104 чүүлүнге ескерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың хоойлузуунуң төлөвилелин депутаттар сайгарып көргөш, хүлээп алган.

«Тыва Республиканың девискээринге ажык-кончаалыг оюнарны организаствары база эрттерин болгаш ойнаар автоматтарны ажыглаары хоруур дугайында» Тыва Республиканың хоойлузуунуң төлөвилелиниң дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Ойнаар автоматтар республикага эвээш эвес орулганы

берип турарын санал берген чамдык депутаттар демдеглээн. Ойнаар автоматтар орулганы берип-даа турар болза, оон ниитилелге, чурттакчы чонга хоразының, аар кем-херек үүлгедиринге идиг болуп турарының дугайында болгаш өске-даа четпестерин хуралга санал бергенер чугаалаан. ТР-ниң Чазааның Даргазының Тыва Республиканың Улуг Хуралында бүрүн эргелиг төлээзи А.И.Очур сес алгаш, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол республиканың девискээринге ойнаар автоматтарны хоруур дугайында саналды деткип турарын депутаттарга дыңнаткан. Чүге дээрге ону хоруурун Федералдыг хоойлуда база айтып турар.

Үстүнде адаан хоойлу төлөвилелин депутаттар бүгү талалыг сайгарып көргөш, хүлээп алган. Ук

Хоойлуда айтыканын езугаар алырга, бо чылдың июль 1-ден эгелеп ойнаар автоматтарның ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың девискээринге хоруур.

«2006-2010 чылдарда ипотека чээлизин хөжүдеринин республиканың тускай сорулгалыг программаның бадылаар дугайында» айтырыгны чугаалашкаш, хуралга хүлээп алган.

Хоойлужудулга палатазының Конституция-эрге-хоойлу политиказының болгаш тус чер бот-башкарылгазының талазы-биле комитеттин даргазының оралакчызынга Б.К.Шомбунну, Хоойлужудулга палатазының Социал политика болгаш кадыкшыл камгалаар талазы-биле комитеттин даргазының оралакчызынга Ш.В.Чоодуну хуралга сонгаан.

Хүн чурумунда кирген өске-даа айтырыгларны хуралга чугаалашкан.

Бистиң корр.

Чөөн-Хемчиктен медээлер

чедишकिनиг киришкеш, чурттуң найысылалы Москва хоорайга тускай белеткелди эрткен.

Вячеслав МОНГУШ.
ТӨЛЕВИРНИ ЧОРУДА
БЕРГЕН

2007 чылдың февраль 2-де Тыва Республиканың Чазааның «Школа назыны четпзэн уругларга кол ниити билиг программаның ботландырып турар Тыва Республиканың муниципалдыг өөредилге албан черлеринге уругну тургусканы дээш ада-иелерниң төлээр акшазының кезээнге компенсация дугайында» №172 доктаал үнген.

Ында айтып турары болза, муниципалдыг өөредилге албан черинге уругну тургусканы дээш ада-иелерниң чарыгдал турар акшазының 20 хуузундан хөй эвес кылдыр тургузар, а 3 болгаш оон-даа хөй назы четпзэн ажы-төлдүг ада-иелерге 10 хуудан хөй эвес деп айыткан.

Компенсацияларның хемчээлдерин көөрге мындыг:

- бир дугаар уругга муници-

палдыг район девискээринде тургустунган ада-ие төлөвлеринин хемчээлиниң 20 хуузу;
- ийи дугаар уругга ада-ие төлөвлеринин 50 хуузу;
- үш болгаш оон хөй уругларга 70 хуузу;

Компенсация төлөвлерин ыңчангаш квартал санында чорудар.

2007 чылдың апрель 19-та бо чылдың бирги кварталының планы езугаар 399500 рубльди саң-хөө эргелелиниң агар санынче ТР-ниң Саң-хөө яамызы шилчиткен. Чөөн-Хемчик кожуунуң өөредилге эргелелиниң компенсацияны эгидериниң талазы-биле саналга кылган отчедун апрель 25-те чоруканы езугаар Чадаана хоорайның уруглар албан черлеринче май 2-де 104438 рубль 17 көпекти, сумуларда уруглар садтарынче 147914 рубль 02 көпекти шилчиткен.

Ук хөреңгилерни кожуунуң уруглар албан черлеринде уругларлыг ада-иелерге компенсация кылдыр төлөп эгелей берген.

Чайна ООРЖАК,
Чөөн-Хемчик кожуунуң саң-хөө эргелелиниң начальниги

Тренерниң ажыл-ижи

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИ – ШАҢНАЛДЫГ ЧЕРЛЕРДЕ

Хостуг хүреш тренери Шолбан Ондарның күш-ажылчы стажы 17 чыл. Ол Бажың-Алаак ортумак школазында хүреш тренери болуп ажылдап турар. Тываның күрүне университетиниң күш-культура факультетиниң доозукчузу Шолбан Алдын-ооловичиниң

тыва-даа, хостуг-даа хүрештерге күш-ажылының түнелдери көстүп эгелзенин демдеглеп болур. Ооң өөреткен кижизидикчилеринден Чөөн-Хемчик кожуунга болуп эркилзэн маргылдааларның тилекчилери Опанас Куулар, Сылдыс Монгуш республикага шаңналдыг черлерге кири хөреңжип турар апарганнар.

«Үстүү-Хүрээ» делегей чергелиг дириг хөгжүм фестивалына тураскаадып, чылдың-на эрттирип турар тыва хүреш маргылдаазынга тренер башкының өөреткени оолдар чараш аргалары-биле көрүкчүлери магададып турарлар. Опанас Куулар эрткен чылгы Республика хүнү, Наадымга тураскааткан тыва хүрешке сөөлгү дөрт мөөгө чедир хүрешкен. Сылдыс Монгуш – Тываның Күрүне университетиниң күш-культура факультетиниң студентизи, хостуг хүрешке Сибирь федералдыг

округтуң ийи дакпыр чемпиону.

Тренер Ш.А.Ондарның өөреткени анык мөгелерден өскелерни-даа улуг чоргаарал-биле адап болур. Хостуг хүреш секциясында бичи бөлүктө — 20, ортумак бөлүктө — 16, улуг бөлүктө 12 кижидоктаамал барып турар.

Амгы үеде Шолбан Ондарның белеткеп турары кедилг мөгези — 8-ки классчы Айдыс Монгуш. Ол Бажың-Алаак ортумак школазының ажылдакчылары Олег, Тамара Монгуштарның беш уруглуг өг-бүлезиниң эң хеймери. Айдыс тренери Шолбан Алдын-ооловичиниң удуртулгазы-биле 2003-06 чылдарда школа, суму база кожуунга эрткен маргылдааларга доктаамал тирилгелерни чедип ап келген. Чоокта чаа кожуунга болуп эрткен хостуг хүреш маргылдаазында ол 32 кг деңгизе чемпион атка төлөтпиг болган. Айдыс күзүн Сибирь федералдыг округтуң Кемерово хоорайга болуп эртер маргылдаазында киржир эргени чаалап алган. Ынчангаш Айдыска болгаш тренери Шолбан Алдын-ооловичиге чедишкиннерден күзеп каалыңар.

Вячеслав МОНГУШ.

Чадаана хоорай.

Тыва Республикага 2007 чылда Бүгү-делегейниң Уруглар камгалалының хүнүнге белеткелдер болгаш ону эрттирер хемчеглериниң планын бадылаар дугайында

Тыва Республиканың Чазааның АЙТЫЫШКЫНЫ

2007 чылдың май 28 №156-р Кызыл хоорай

1. 2007 чылда Бүгү-делегейниң уруглар камгалалының хүнүнге белеткелдер хемчеглериниң болгаш ону эрттирериниң капсырылгалаан планын бадылаар.

2. Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылгазының органнарынга Тыва Республиканың ол талазы-биле сонуургалдыг албан черлери база хөй-ниити организациялары-биле кады Бүгү-делегейниң уруглар камгалалының хүнүнге тураскааткан хемчеглерни республиканың муниципалдыг тургузууларына эрттирерин сүмелээр.

3. Тыва Республиканың Иштики херектер яамызынга, Тыва Республиканың девискээринге хамааты камгалалының, чурттакчы чон-

ну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан камгалаар, өртке удур айыыл чок чоруктуң талазы-биле ажыл-чорудулганы хандыраар агентилелинге 2007 чылда Бүгү-делегейниң уруглар камгалалына тураскааткан хемчеглер үезинде корум-чурумну болгаш өртке удур айыыл чок чорукту хандыраары сүмелээр.

4. Бо айтышкыны «Шын» база «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

5. Бо айтышкынын күселдезинге контролду Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының социал-экономиктиг комплекстиг хөгжүлдезиниң эргелелинге дагызы.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы А. ДАМБА-ХУУРАК.

(Капсырылгалаан план 8-ки арында).

Озал-ондак

ТОС КИЖИ АМЫ-ТЫНЫНДАН ЧАРЫЛГАН

Мөңгүн-Тайга кожуунуң Кызыл-Хая суурдан ырак эвэсте хемче «ГАЗ-53» автомашина май 27-де дүне аңдарлып кирген. Транспорт-орук озал-ондаа болган черге 9 кижиге амы-тынындан чарылган, оларның аразында дөрт бичи уруг бар.

Чолаачы хемниң көвүрүүн кежип бар чораш, машиназын башкарып шыдавайн барганындан автомобиль аңдарылган. Машинаның кырынга ол үеде 27 кижиге чораш. Бо озал-ондаа хамаарыштыр прокуратура Россия Федерациязының Кеземче кодексиниң 264 чүүлү-биле («Орук шимчээшкениниң болгаш транспорт дериг-херекселдин ажыглаарының дүрүмнерин үрээни, оварымча чок чоруктан ийи болгаш оон-даа хөй кижилерниң амы-тынындан чарылганы дээш) кеземче херзэн оттурган. Озал-ондак болган черге Кызылдан Тыва Республиканың Чазааның төлээлери, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының удуртулгазы, оперативтиг-истелге бөлүү чорупкан.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

Эрткен чылын июнь айның эгезинде Каа-Хем кожуунуң Дерзиг хемде көвүрүг хенертен өрттенген. Ооң канчаар өрттени бергениниң чылдагааны тодараттынмай барган. Чамдык кижилерниң чугаазы-биле алырга, ону өрттедик деп турган болгай. Ол көвүрүг дугайында массалыг информация чепсектеринге база-ла ынчаар дамчыдып турганын ам сактып ор мен.

Мурнакчы ажилчылар Владимир Монгуш биле Эрес Монгуш.

Көвүрүг өрттенген соонда, тус черниң чурттакчыларының аргы-жылгазынгары нарын айтырып тургустунуп келген. Республиканың ынчангы турган Орук агентилели (ам дүжүп калган) кончук шалыпкын хемчеглерни ап эгелээн. Чурттакчы чоннуң аргыжылгазынгары таарымчалыг байдалды тургузары-биле, түр ажыглаар, чаңгыс машина кежер демир көвүрүгнү кончук кыска хуусаада кылгаш, чурттакчы чоннуң аргыжылгазынгары организастан.

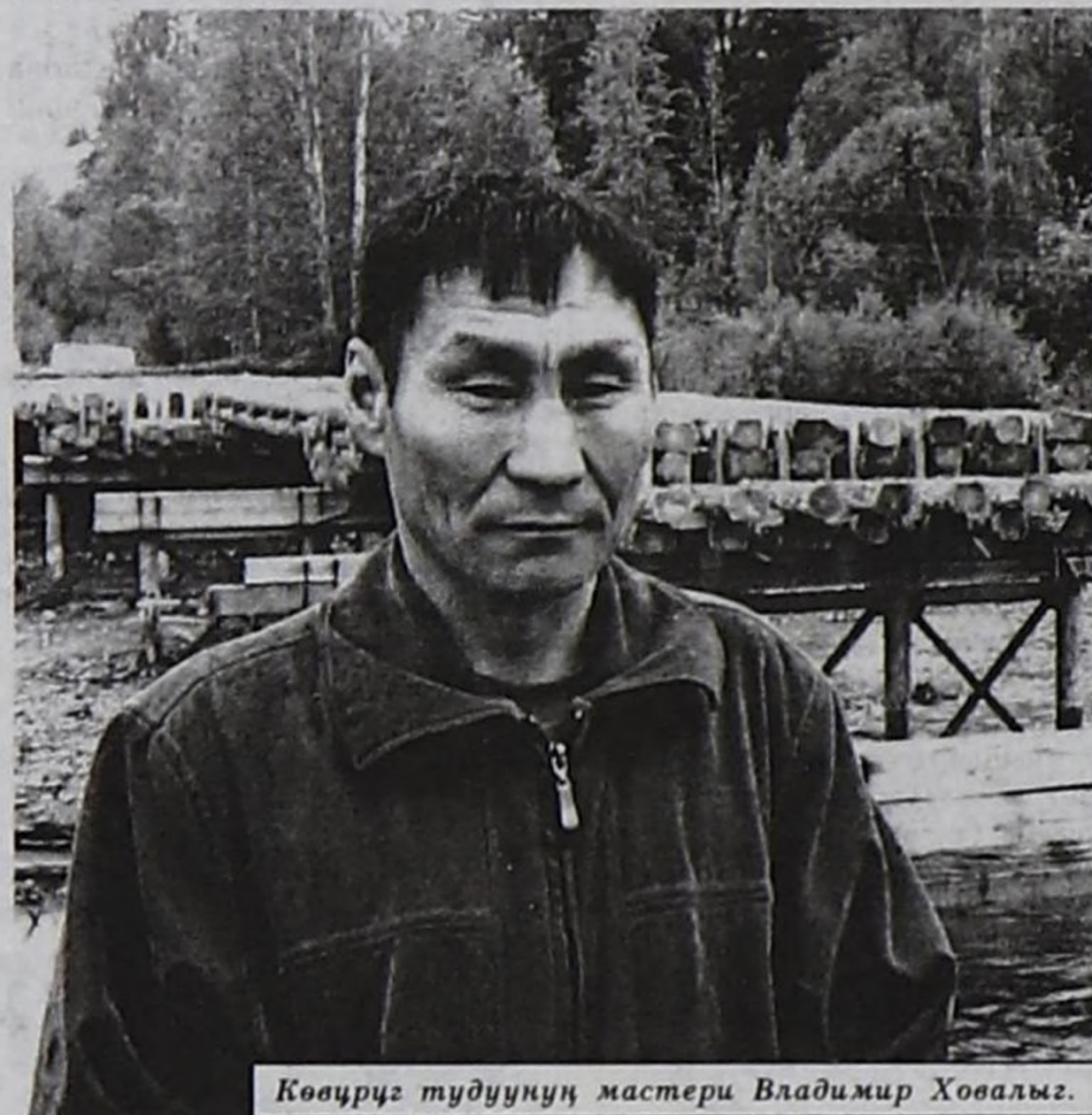
Өрттенип калган көвүрүгнү ыяштан кылган турган. Ону 1975 чылда төлевилел езугаар туткан. Чаа көвүрүг тударының айтырыын республиканың Орук агентилели болур-чогууру-биле шиитпирлеп, акша-төгерикти дилеп тып тургаш, ооң дөзевилел-төлевилелин «Дороги» (начальниги В.А. Муровцев) күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинге кылдырткан. Тудугну кылыры-биле «Көвүрүг тудуг эргелели» (начальниги В.И. Норильский) күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези-биле керээни чаргаш, ону эрткен чылын-на кылдыртып эгелээн.

Республиканың орук ажылдакчыларының чугаалап турары-биле алырга, бо айда Каа-Хемде ийи көвүрүг ажылгалга кирер. Бирээзи — Бүрен хемде, ол көвүрүгнү «Сарыг-Сеп орук-тудуг-септелге эргелели» (начальниги М.В. Хабаров) кызыгаарлаттынган хары-салгалыг эштежилгениң тудугжулары кылып турар. Көвүрүгнү бо чоокку хуннерде ажылгалга кириер.

Дерзиг — бичии-даа болза, шапкын хемнерниң бирээзи. Тайгазы чоок болгаш чаыс чаарга-ла, хемниң суу хенертен улгадыр, ол хамаанчок, суурнуң чурттакчы чонунга айыылдыг байдалды тургуза бээр.

Дерзиг хемде кылып турар чаа

АРГЫЖАРЫ ТААРЫМЧАЛЫГ АПААР

Көвүрүг тудуунуң мастери Владимир Ховалыг.

көвүрүгнүң мастери Владимир Калбакович Ховалыгга Дерзиг-Аксында С.М. Бочкаревтуң хуу бүдүрүлгезиниң чанында көвүрүгнүң сөөлгү ооргаларын кылып турар черинге ужуражы бердивис. Ооң

Ажылгалга кирер тудугда

бригадасы улуг эвес он кижиден тургустунган.

— Эрткен чылын-на көвүрүгнүң тудуун доозуп болур аргазы турган. Материалдар чок болганы-биле доозуп шыдавайн бардывыс. Ынчангаш, ажылывысты ноябрда соксаткан бис. Бо материалдарны С.М. Бочкаревтуң хуу бүдүрүлгезинден садып алган бис. Ам акша-төгерикте-даа, материалдарда-даа бергедежил турар чүвевис чок. Июнь айда көвүрүгнү ажылгалга кириптер бис — деп, мастер Владимир Калбакович чоргаары кончук чугаалады. Ооң назыны аныяк-даа болза, хей көвүрүглерни кылышкан, кылдырткан арга-дуржулгалыг тудугу болду.

Орук тудуунда эң нарын конструкциялыг тудуг — көвүрүг болур. Суг агымының күжүн, чагыларның тургузуун, базыышкынның күжү дээш шуптузун санап тургаш

кырында ооргаларын салып доозуп турар. Ам ооң кырынга чадыгларын, кыдыынга камгалал хемнерин кылыры арктан. Көвүрүгнүң узуну 70 ажыг метр, бедии 4 метр ажыг, ниити өртээ — 70 млн. рубль.

Көвүрүг тудуунда колдуунда тус черниң ажылчынары хаара туттунган. Көдээ черге ажыл тывары нарын айтырыгың бирээзи болгай. Ынчангаш тус черниң чурттакчыларынга улуг деткимче болуп турар. Ийи талазында, ол ажылчынар көвүрүг тудуунга мергежил, ээлчег аргазы-биле өске тудугларга ажылдап болурунун аргазы бар. Көвүрүг тудугжулары материалдар болгаш техника-биле хандырылганында кандыг-даа хомудал чок улус болду. Ынчангаш тудугжуларның ажылында ам кандыг-даа шаптараазын чок, көрдүнгөн хуусаазында көвүрүгнү ажылгалга кириптеринге бүзүрелдиг ажылдап турарлар. Оларның аразында ажылынга бердинген болгаш мергежил берген тудугжуларга Владимир

тургузар. Ынчангаш көвүрүг тудугжулары дээрже, бедик мергежилдиг специалистер болур. В.И. Норильскийниң тудугжулары бистиң республиканың эң шапкын хемнеринге көвүрүглерни кылып, мергежээн.

Мастер В.К. Ховалыг-биле кады Дерзиг хемде кылып турар чаа көвүрүгге чеде бердивис. Көвүрүгнүң чагыларын тургускаш,

Монгушту, Аяс Кууларны, Эрес Монгушту болгаш Александр Салчакты хамаарыштырып болурун мастер Владимир Калбакович чугаалап турду.

Бо айда Каа-Хем кожуунга ийи көвүрүг ажылгалга кирип, чурттакчы чоннуң аргыжылгазынгары таарымчалыг байдал тургустунар.

Сергей ХЕРТЕК.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тирттирган чуруктары.

Бөлүк ажилчынар.

2007 чылдың бирги чартык чылында Тыва Республиканың муниципалдыг районнар болгаш хоорай округтарының талазы-биле ада-иезиниң ажаал-тежээли чок арткан уругларны өг-бүлелерге тургузуп каарының бүгү хевирлеринге чаңгыс удаа төлээр акша дузаламчызының субвенцияларын хуваарын бадылаарының дугайында

Тыва Республиканың Чазааның ДОКТААЛЫ

Кызыл хоорай, 2007 чылдың май 17, №618

«Ада-иезиниң ажаал-тежээли чок арткан уругларны өг-бүлелерге тургузуп каарының бүгү хевирлеринге чаңгыс удаа төлээр акша дузаламчызының субвенцияларын Федералдыг компенсация фондузундан Россия Федерациязының субъектилериниң бюджеттеринге бээриниң дугайында» Россия Федерациязының Чазааның 2006 чылдың декабрь 30-де хүлээп алдынган доктаалынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1.2007 чылдың бирги чартык чылында Тыва Республиканың муниципалдыг районнар болгаш хоорай округтарының талазы-

биле ада-иезиниң ажаал-тежээли чок арткан уругларны өг-бүлелерге тургузуп каарының бүгү хевирлеринге чаңгыс удаа төлээр акша дузаламчызының субвенцияларын хуваарының коштунган капсырылганын бадылаар.

2.Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

3.Бо доктаалды күүселдезин контролдаарын Тыва Республиканың Чазак Аппарадының социал-хөгжүлдө айтырыгларының талазы-биле эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның №618 доктаалы-биле 2007 чылдың май 17-де бадылаттынган.

2007 чылдың бирги чартык чылында Тыва Республиканың муниципалдыг районнар болгаш хоорай округтарының талазы-биле ада-иезиниң ажаал-тежээли чок арткан уругларны өг-бүлелерге тургузуп каарының бүгү хевирлеринге чаңгыс удаа төлээр акша дузаламчызының субвенцияларының ХУВААЛДАЗЫ

Кожууннар, хоорайлар	2007 чылдың бирги чартык чылында ада-иезиниң ажаал-тежээли чок арткан уругларны өг-бүлелерге бүгү хевирлер талазы-биле тургусканының саны	2007 чылдың бирги чартык чылында дамчыттынган уругларның чаңгыс удаа төлээр акша дузаламчызының хемчээли (муң рубль)	Ооң иштинде кварталдар аайы-биле	
			I	II
1.Бай-Тайга	54	604,8	268,8	336,0
2.Барыын-Хемчик	20	224,0	123,2	100,8
3.Чөөн-Хемчик	25	280,0	44,8	235,2
4.Каа-Хем	16	179,2	67,2	112,0
5.Кызыл	31	347,2	123,2	224,0
6.Мөңгүн-Тайга	22	264,0	108,0	156,0
7.Өвүр	12	134,4	67,2	67,2
8.Бии-Хем	26	291,2	145,6	145,6
9.Сүт-Хөл	12	134,4	78,4	56,0
10.Танды	12	134,4	89,6	44,8
11.Тес-Хем	16	179,2	67,2	112,0
12.Тожу	13	156,0	60,0	96,0
13.Улуг-Хем	38	425,6	212,8	212,8
14.Эрзин	10	112,0	56,0	56,0
15.Чаа-Хөл	11	123,2	11,2	112,0
16.Чеди-Хөл	12	134,4	78,4	56,0
17.Тере-Хөл	1	12,0	0	12,0
18.Кызыл хоорай	38	205,6	179,2	26,4
19.Ак-Довурак хоорай	25	280,0	145,6	134,4
Шупту каттышкаш	394	4221,6	1926,4	2295,2

Тайылбыр: Мөңгүн-Тайга, Тожу, Тере-Хөл кожууннарга дузаламчы акшаны 1,5 район коэффициентиниң кириштир санаар.

Май 18-те болган байырлыг
езулал хемчеглеринден фото-медээлер

АРАТ ШӨЛҮНГЕ

ТР-нің Чазааның Даргазы
Ш.В. Кара-оолдуң дүжүлгеге олурарының байырлыг
езулал-хемчеглери Арат шөлүндө эгелзэн.

Армия генералы С.К. Шойгу, Алтай, Бурят
республикаларның, Красноярск крайның төлээлери
Мани хүртүзүн долгап турары.

Сылдыс-шокар аъттарлыг тоолчургу дайынчылар
Арат шөлүнгө үнүп келген.

Россияның Маадыры С.К. Шойгунуң чон-биле
ужуражылгазы.

Байырлалдың киржикчилери — национал хептиг
даңгына кыстар.

ЧАСКЫ ХҮН – ЧЫЛДЫ ЧЕМГЕРЕР

Бо 2007 чылда часкы хову ажилдары республиканың чер ажил-агыйларынга, араттарга база үнүш-камгалал ажилдакчыларынга чиик эвес эртери билдинип турар.

Фитосанитарлыг байдал хенертен нарыдап келир болза, көдээ ажил-агыйларның хөй кезинде үрезиннер хораны, хораннар-биле ажилдаар тускай машина-техника, оларны садып алыр акша-даа чедишпейн барып болур. Ынчангаш арткан тускай техниканы (16 техника) септеселип, белен тургузары чугула. Бо чылын химиктиг ажилдар 31 муң га черге көрдүнгөн, оон иштинде черлик конопляга удур ажилдар база кирип турар. Күскү чер шинчилгелериниң үезинде 0,8 муң тонна тараа үрезинге кылдынган фитосанитарлыг экспертизаның түңнелинде хөй санныг мөөгү аарыгларының халдавырлыг өөскүдүкчүлери иллеттинген. Чылыг кыжын ол аарыгның хоразы улуг.

Улуг дүвүрелди шөлдерниң дүжүдүн кыска хуусаада үрегдеп кааптар курт-кымыскактар база тургузуп турар. Оларга шергилер (саранчовые) хамааржыр. Шергилер сөөлгү 6-7 чылдың дургузунда тараа культураларынга, ногаа үнүштеринге, сизген шөлдеринге база одарларга улуг айыылды тургузуп келген. Чылдың-на үрегдекчи курт-кымыскактарга удур 6-8 муң га черге ажилдар чоруттунуп турза-даа, оларның чедирген хоразындан чедир албайн турар тараа база ногаа дүжүдүнүн үнези миллионнарга деңнежип турар.

Бо чылын 4 муң га черге шергини узуткап чок кылыр ажилдар көрдүнгөн. База бир айыылдыг курт-кымыскактар – картофель курту. Ол сөөлгү чылдарда дыка хөй черлерде иллеттинип турар. Картофель курту колдуунда бок чашпанныг шөлдерге хөй болур, ынчангаш картофельди

база чемижи хөрзүн иштинге өзер үнүштер тарыыр шөлдерни баштай шинчилеп, аштап-арыглап алгаш тарыза эки.

Үзүт-ховаган (луговой мотылек) – республиканың шупту кожууннарында демдеглеттинген, база ол ышкаш чайның ийги чартында кожавыста регионнардан ужуп кээп турар. Олар көдээ ажил-агыйже улуг хораны чедирип болур. Өргелерниң база күскелериниң саны сөөлгү чылдарда улуг өспөй турар. Ынчалзак чер кургаг болур болза, өрге, күскениң чири чөмүк болганындан олар тараа культураларында, ногаа аймаанче халдап, парник, теплицеде рассаданы үрегдеп болур.

Оон аңгыда тараа блошказы, согур клоптар, трипстер, сып иштинин үрегдекчилери, кезек черлерге тараа совказының курттары тараа бышкыжеге чедир хораны чедирип болур.

Капуста үнүштеринге база редиска, репага, редькага дөрт адыр чечектер аймааның блошказы, бүрү чирилер, капуста үзүт-ховаганнарының курттары, совкалар, ак ховаганнар база оон-даа өске үрегдекчи курт-кымыскактар хоралыг.

Агаар-бойдус кургаг болза, дөрт адыр чечектиглер аймааның блошкалары 5-7 хонук дургузунда чаа үнгөн үнүштерни долзу-биле узуткап болур. Үнүштер шору үнүп келирге, улуг хораны рапс үрегдекчининиң курттары чедирип болур.

Картофель үнүштеринге оюлганнаан черлер улуг хоралыг. Час, чай чаыстыг болгаш чылыг болур болза, бүгү культураларга — тлялар, дузактыг саргы; согуна, чеснокка – согуна

ымыраазының курттары өзүп көвүдээр.

Эки шынарлыг дүжүт алыр дизе, үнүштерни үрегдекчи курт-кымыскактан үе-шаанда камгалаар херек. Боттарыныстың червиске өстүргөн тараа, картофель үрезининиң чогундан, үрезиннерни аңгы-аңгы черлерден эккеп тарып тургаш, оон-даа өске аарыг өөскүдүкчүлери шөлдеривисте непередип ап турарывыс чажыт эвес. Ынчангаш үнүш аарыгларының сайзыралы агаар-бойдустан, аарыглар өөскүдүкчүлерииниң санындан, агротехниктиг сайзыралдан улуг хамааржыр.

Тараа үрезинин хораннап алгаш, 1 га черден-не немей 1,5-3 центнер тараа дүжүдүн ап, тараа бүдүрүлгезиниң орулгазын көвүдөдип болур арга бар.

Бо хүннерде шөлдерде чашпан үнүштерниң үнгени коргунчуг. 16,5 муң га шөлге хамаарыштыр алырга, 1 кв.м. черниң 80 хуузу бок чашпан үнүштер ээлзэн. Ол дыка улуг бокталышкын деп санаттынып турар. Бок үнүштер-биле демисел ажилдары чорудар кожуун комиссияларының үре-түңнелдиг ажылы маңаа элзэн улуг салдарны чедирип болур. Бокталган шөлдерге республиканың эрткен чылын нити чидири 8,7 млн. рубльге деңнежип турар.

Чер-черлерде көдээ ажил-агый ажилдакчылары үнүш камгалаар болгаш хораннар садар акша-хөреңгини чыл санында эртежики үндүрүп тургаш, шөлдерге фитосанитарлыг байдалды сегидер уjurлуг. Камгалал ажилдарын эртежики кылып алырга, шынап-ла, часкы хүн бүдүн чыл дургузунда чылды чемгерер.

Г.КУУЛАР,
Тыва Республиканың үнүш-камгалал станциязының ажилдакчызы.

КУШ-АЖЫЛГА БЕРДИНГЕН

Чанчыы бичи ча-жындан тура, тайга-сын черниң амыдыралынга, мал ажылының аар-бергезинге торулбайн, улуг дадыгышкынны алган.

Бичизинден тура, оран-шоваа оол чаа-ла үжүк-бижик тыптып турар үеде Чаа-Хөл кожуунуң Чайлаг-Алаак эге чада школазын дооскан. Ол-ла сорукур тура-соруу-биле, билиг чедип алыры-биле Красноярскке бухгалтер эртемин чедип алган соонда, Тожу, Барыын-Хемчиктин күрүне банкыларын эргелекчилеп, 1953 чылдан тура, Чаа-Хөл районнуң «Сталин» аттыг колхозка улуг бухгалтер болуп хөй чылдарда ажилдаан.

Сат Балбан-оолович Чанчыы 1961 чылда «Найырал» совхозка ангор өшкү эккээрге, чамдык кижилер ангор өшкү берге, нарын, шүүттүг деп, ырмырап турда, ону эки тура-биле хүлээп алгаш, ажил-агыйы-биле бадыткаан кижилер ол.

Ол баштайгы чылдарындан тура-ла, 100 өшкүдөн 97-100 анайны ап, удаа-дараа шаңнал-макталче үнүп эгелзэн. Ол-ла үелерде Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры Үрүле Кандан-биле социалисттик чарышты чаргаш, социалисттик чарыштын ийи удаа тилекчизи болуп 100 өшкүдөн 127-130 анайны алган.

С.Б.Чанчыы — СЭКП ТК-ның,

ССРЭ-нің Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС-тиң болгаш ВЛКСМ ТК-ның «10-гу беш чылдың шалыпчызы» деп хөреке демдээниң эдилекчизи, 1973 чылда «Күш-ажылчы шыггарал» деп медаль-биле шаңнаткан. Совхоз баштаар черинин, партия, профэвилел организацияларының хүндүлүг бижиктери, мотоцикл, автомашинаны ээлчек чок алыр талоннар-биле шаңнадып чораан. 1974 чылда РСФСР-нің «Мал ажил-агыйының ийги чергезининиң мастери»

Чылдар болгаш кижилер

деп шынзылганы холга алган. 1975 чылда Сат Балбан-ооловичиниң күш-ажылын үнелеп көргөш, «Күш-ажылдың Кызыл Тук» орденин тывыскан. Шаңчы, Үрбүн салбырларынга учетчик-бригадир болуп ажилдаан. Кол ажилындан аңгыда, хөй-ниити ажилдарының идепкейлиг сурталчызы, лектор. Агитатор даалгаларны база ак сеткилдиг күүседип чораан. Паралла редакциялары-биле харылзаалыг, ажилдакчы чугула айтырыгларны солун-сеткүүл арыннарынга бижири хөй-ниитичи бижикчи. «Шын», «Улуг-Хем» солуннарның шаңналдарын хөй удаа алган.

Каяа-даа, кандыг-даа ажил-херекке чораш, чаныш-сыныш чок шыңгыы негелделиг чораан кижилерниң бирээзи. Кады төрээнери Сундуй (шолазы орустаар Коля), Хожор-оол, Минчит-оол — мал ажил-

агыйының тергиннери.

С.Б. Чанчыы хөй оолдар, уругларның дагдыныкчы, сүмелекчизи. Назы-хары улгатса-даа, Үрбүн хем унунга 2000 чылда чадыр-бачыңны кылып туткаш, малчыннарга, ажы-төлүнгө-даа таарымчалыг байдалды тургускан. Амыдыралының сөөлгү чылдарында Чаа-Хөл суурга хууда мал-маганын өстүрүп, ажы-төлүнгө ачы-буянын чедирип чораан.

Өг-бүлениң бүгү-ле ажил-агыйын бир демниг башкарыы ие-херээжен кижиден кончуг хамааржыр, ындыгларның бирээзи С.Б.Чанчыының өөнүн ишти, хөй ажы-төлдүн иези Дамба Чаповнаның кириген үлүү хөй. Өг-бүлениң хөй-ле үзүктел чок ажил-херектери-биле холбаштыр чүс-чүс хураганы четче-менди ажаап, күрүнениң экономиказын быжыглаарынга эвээш эвес үлүг-хуузу кириген. Күш-ажылга кызымаан өөренип көргөш, ону 1977 чылда «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле шаңнаан. Чанчыыларның хөй ажы-төлү бо хүннерде Чаа-Хөл девискээрининиң янзы-бүрү адырларында ажилдап-чуртап чоруур. Сумузунуң, кожуунун, республиканың экономиказын быжыглаар ажил-херекке үлүг-хуузу кирип чораан хоочун ажил-ишчи кижилеривисти бо чылын болуп эртер Чаа-Хөл кожуунуң юбилейинде ону сактыры улуг мөгейиг болгаш чоргаарал-дыр.

Николай ТАНЗЫН,
культура ажылының хоочуну.

В.Ш.КӨК-ООЛ АТТЫГ
ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНГА

Республиканың хөгжүм-шии театрына Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун бедик албан-дужалдың дүжүлгезинге олurarының байырлыг езулалының үезинде.

Тыва Республиканың Улух Хуралының палаталарының даргалары Х.Д. Монгуш биле В.М. Оюн ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оолга байыр чедирип турары.

Алтай Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы М.С. Козлов ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оолга дошпулуурну белекке берген.

Моолдун Завхан аймааның губернаторунун оралакчызы Халтар Баярлхагва ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолга Чиңгис-Хаанның портредин белекке берип турары.

Кызылдың болгаш Абаканның Епискову Иконофан байыр чедирген.

Тыва Республиканың Камбы-ламазы Джамбел Лодой байыр чедиргеш, белээн сөңнээн.
В.БАЛЧЫЙ-ООЛДУН фото-медээзи.

Бөгүн — Таакпы каарының хүнү

АЖЫЫ ЧОК ЧАҢЧЫЛ

Май 31— бүгү делегейге чыл бүрүде таакпы каарының хүнү кылдыр демдеглеттинип турар. Хей-хей кижилер ол хүнде ниити кыйгыга каттыжып, боттары эки туразы-биле таакпылаарын соксадып, боттарының кадыына хоралыг ол чаңчылдан адырлып турарлар. Бо чылын Бүгү-делегейниң кадык камгалал организациязы май 31-ни «Таакпы ыжындан хостуг бажың-балгат, дазылга-өрээл» деп кыйгылыг эрттирип турар. Кыйгының ужур-утказы чүл дээрге, кижилер боттарының арыг агаарга эргезин камгалаары ол болур.

Таакпылаары дээрге ниитилелдин социал хамчыы болур. Ол таакпы тыртар кижилерге-даа, таакпылаас-даа кижилерге хамаарылгалыг. Таакпылаар кижилерге ону кааптары дыка нарын айтырыг, а таакпылаас кижилер таакпы ыштыг черге тура, таакпылаан кижиле демей, ол ышта никотин болгаш өске-даа хоралыг бүдүмелдерни агаар-биле кады тынып алыр, кым-даа дирик, өг-бүлеге, ажалдаар өрээлге таакпылааш, ында бар өске кижилерниң кадыына хора чедирип турарын минтип, бодал көөр ужурлуг.

Россияда таакпылаар чорук хөлчөк неперезэн хоралыг чаңчылдыр. Амгы үеде бистиң чуртустува эр кижилерниң 65 хуузу, херэженнерниң 30 ажыг хуузу таакпылаар, а ол таакпылаар эрлерниң 80 хуузу, херэженнерниң 50 чедир хуузу элээди назында, 18 хар четпээнде, таакпылап эгелзэннер. Ынчал кээрге, бистиң чуртустува таакпы-биле хораннанышкын

кончуг неперезэн. Таакпы кыспып, ону эринге дээртип тура, мен хоралыг чүвени кылып тур мен деп кижиле бүрүзү бодаар чүве болза, таакпылаар-даа кижиниң таакпылаашкынга удур демисели ол болур ийик.

Таакпыны улус никотинниң деп билир харын, ыңчалзажок таакпы ыжында кадыкка хоралыг 4 муң хире янзы химиктиг бүдүмелдер бар, олар кижиниң кадыын бүдүү баксырадып, кайы-ла-бир аарыгны тывылдыра бээрин бодавастар. Кижиниң мага-бодунуң камгаланыр аргазының күжү-биле-ле ол бисти дораан чыттыр шаппайн турар-дыр. А кижиниң мага-бодунуң камгаланыр аргалары сула-раарга, ылаңгыя назы улгадып кээрге, таакпының хамык хоразы, ол боор, чүге таакпылап чораан сен дээниг, бир-ле аарыгның чылдагааны апаар. Сан-чурагайларны адаарга мындыг: стенокардия, инфаркт миокарда дээр ышкаш айыылдыг чүрек аарыгларындан

таакпылаар улус 12-13 катап хей аарып турар, а ижин-хырын оюлганнаары (язва) анаа кижилерге бодаарга, 10 катап хей таваржыр. Өкпе рагы-биле (тывалап өкпе ыжы дээр чүве бе, шыдажыр арга чок кылдыр чөдүртүр) аарааннарның 96-100 хуузу таакпылаар улус боор турар деп билип алыры кижиле бүрүзүнге сагындырыг болзун.

Никотинден аңгыда, эндерик хей хоралыг бүдүмелдер таакпы ыжында барын үстүнде айыттыыс. Оларның бирээзи — угарный газ («угарлап калган» деп чугаа бар ышкажыгай) ханның чугула кезээ гемоглобин-биле кыслородтан эки туттунчур болганда, ниити мага-ботка кыслород чедишпезин болдулар. Черле ыңчаш таакпыда эки чүве кайда дээр силер. Эмнеттинмес хоочураар чөдүл — чүгле таакпылылар аарыы.

Таакпылаар улус чүгле боттарынын эвес, а долгандыр турар өске кижилерни — өг-бүле кежигүннерин, уруг-дарыын, кады ажалдап турар эш-өөрүн база хораннап турар. Ынчангаш оон бо чылын май 31-ни «Арыг агаарлыг өрээл, бажың-балгат» деп кыйгылыг эрттирип турары таварылга эвес.

АННА КЕНИН-ЛОПСАН,
Россияның Хереглекчилер эргелериниң хайгааралының ТР-де эргелелиниң килдис эргелекчизиниң оралакчызы.

«КАДЫКШЫЛ» национал төлевилел

КАМГАЛАЛЫҢ БЫЖЫГ БЕ?

Кижиле амытанга бо оран-делегейде айыылдыг чүүлдер-ле хей: аарыг-аржык, айыыл-халап, өлүм-чидим... Ол бүгүден камгаланыр аргаларны бурун шагдан бээр чогаадып тып, ажыглап чоруур бис. Бо удаада халдавырлыг аарыглар дугайында чугаалажып көрээлиңер. Оларның кайызын ол дээр! Улуг-даа, биче-даа, кыргандаа, чалы-даа кижилерге ол таварышкылаар. Бо белен эвес ажылга эмчилерниң кирип турар үлүг-хуузу үнелеп четтинмес.

Аарыгны эмнээриниң орунга оон баш бурунгаар камгаланыг дээр. Бо билишкени кижиле бүрүзү билер бол, ону сагыырынче далашпазы бистиң ниитилелистиң хоочураан аарыглардан деп болур. Амгы үеде халдавырлыг аарыглардан баш бурунгаар камгаланырының хей янзы аргалары ажыглаанып, бо угландышкынга чаа-чаа ажыдышкыннар удаа-даа болуп турар. Оларның аразындан камгалал тарылгаларны эң-не күштүг, чарыгдалы эвээш болгаш эпиг арга деп бүгү делегейде санал турар. Ылаңгыя коклюш, дифтерия, столбняк, полиомиелит, корь, туберкулез чижектиг аарыглардан баш бурунгаар камгалаар тарылгалар иделкейлиг ажыглаанып эгелзэн.

Күрүне кижиле бүрүзүн бодунуң кадыынче чогуур сагышты салырынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп берген. Халдавырлыг аарыглардан камгалал тарылгалар чорударының тускай национал календары тургустунган. Ол езугаар эмчилер кижиле бүрүзүн чогуур хар-назы чеде бергенде, тодаргай аарыгларга удур тарылганы чорудар. Аңаа немей, 2006 чылдан эгелеп, «Кадыкшыл» национал төлевилел езугаар чоннуң немелде иммунизациязын чорудуп, кижиле бүрүзү чогуур аарыгларга удур камгалал тарылганы алган турар ужурлуг ажылды чорудуп эгелзэн. Эрткен чылын бир дугаар ээлчегде 1-17 болгаш 18-19 харлыг уругларны гепатит В, краснуха, полиомиелитке удур база оларга немей чоннуң эң-не камгалал чок кезээниң грипке удур тарылганын чоруткан. Бо ажыл эмнелге ажылдакчыларының күженишкенин, улуг хемчээлдиг ажылының түңнелинде бедик деңгелге чоруттунган.

Бо чылын гепатит В-ге удур 18-тен 35 хар иштинде 62 299 кижиниң, краснухага удур 18-25 хар-назылыг 18 493 херэжен чоннуң тарылганын чорудары планнаттынган. А грипке удур тарылганы оон-даа калбартыр. Оон аңгыда кадык кошкак 100 чаштарны камгалаары-биле даштыкыдан саттынган тускай вакцина-биле полиомиелитке удур тарылганы база чорудар. Бо бүгү ажылды федералдыг төптен келген вакциналар-биле чорудар дээрзи билдингир. План езугаар, чыл дургузунда гепатит В-ге удур 180 408 доза вакцина, краснухага удур 20 000 доза вакцина, грипке удур 114 000 доза вакцина болгаш полио-

миелитке удур 300 доза вакцина келири көрдүнген. Тарылгаларның ажыктыын бүгү делегей үнелеп көргөн, ыңчалза-даа амгы сайзыраңгай үеде безин бистиң аравыста тарылгаларга арай каразылыг хамаарылгалыг, оларны кылдырыгындан ойталаар улус бар. Ынчангаш аңаа хамаарыштыр тургустунуп келгилээр айтырыгларга хайрылаарын оралдажып көрээлиңер.

— **Вакциналар бичии кижиниң мага-бодунга багай салдар чедирер бе?**

— Бистиң чуртуваста ажыглаанып турар вакциналар шуптузу күрүне чергелиг шыңгыы хыналданы эртип турар болгаш делегей чергелиг стандарт негелделерге дүгжүп турар. Ынчангаш олар бичии кижиниң мага-бодунга багай салдар чедирбес.

— **Тарылга соонда уруг ол аарыгдан аарыг берип болур бе?**

— Болур, чүге дизе, кандыг-даа вакцина бүгү назыда 100 хуу магадылалды берип шыдавас. Ынчалза-даа ындыг таварылгалар ховар болгулаар боорда, тарыттынган уруг аарыгны чиик эртер. Ийиде, чаш уругну долгандыр турар улус тарыттынган болза, шуут аарывайн барып болур.

— **Тарылгаларны чүге катап-катап кылырыл?**

— Имунитетти улам быжыглаары-биле.

— **Тарылгага реакция туруп болур бе?**

— Болур, ыңчалза-даа езулуг инфекциядан (халдавырлыг аарыгдан) черле чиик болур.

— **Кандыг?**

— Колдуунда кезек үеде эт изиир, сыкырткан девискээр кызып, ыжып болур. Ынчалза-даа эт изири 38,5°C-тен улгатпас, 2-3 хүнден эртпес болгаш, эм-таң чокка-ла чавызай бээр.

— **Ургулчу аарыыр, күш-шыдалы кошкак уругларны тарып болур бе?**

— Ындыг уругларны бирги ээлчегде тарыыр болза эки. Чүге дизе оларга аарыг дүрген чыпшынычал болгаш аарыгны эртери каш дакпыр аар болур.

— **Тарылгага уругну канчаар белектээр болза экил?**

— Ада-иелер уругларын хей улус чыылган черлерге база аарыг улусче чоокшулатпас болза эки. Чемге аллергиялыг уругларны диетазын шыңгыы сагыыр. Тарылга кылган хүнде уругнуң эдиниң изин хынаар, эмчиниң сүмелерин бурун күүүседир ужурлуг.

— **Тарылга алган соонда, бичии кижиге чүү негеттинерил?**

— Ада-иениң талазындан кичээнгейлиг хамаарылга. Бир эвес эди изий берген болза азы уругнуң бодун алдынарында бир өскерлишкенин эскертинзе, ол-ла дораан эмчини чалаар.

Медицинаның эң-не тергийн төлээлери силерге болгаш силерниң уругларыңарга аарыглардан идегелдик камгалалды тургузуп берген-дир. Аарыглар-биле дең эвес демиселе камгалал чок кирери азы аарыглардан баш бурунгаар камгаланып алыры — силерниң амы-хууда шиитпиринерден хамааржыр.

Надежда САТ.

Уруглар камгалалының хуңцуге

АЙЛУНАНЫҢ БАШТАЙГЫ ЧЕДИШКИНИ

Чаш уруглар өскөн тудум, амыдыралында элээн каш өөрөдилге албан черлерин солуур. Чижээ, каш чыл бурунгаар уруглар садтарыне чоруп эгелээн бичи чаштар бо хүннерде ону доозуп, күзүн нити билгит школаларының бирги классчылары апаарыга белеткенип турар. Бо уругларны школарже үдээриниң азы өскээр чугаалаарга, оларның доозукчу балдары Кызылдың школа назы четпээн уругларның бүгү өөрөдилге албан черлеринге май 29-та эрткен.

Мен бо удаада хоорайның № 35 уруглар садында баар деп шитпирлеп алдым. Чүге дизе, ол — Кызылда эң эки ажилдыг уруглар садтарының бирээзи. Оң эргелекчи Галина Геннадьевна Абросимова хөй чылдарда ажилдап келгеш, школа назы четпээн уругларның бо өөрөдилге чериниң ажилын өскөлөргө үлегер болдурган. Чүглө Кызылдың эвес, а республиканың кожууннарыдан кижизидикчи башкылар аргадуржулга солчуп бээр кээп турар.

Бо уруглар садының бичи чаштарның өөрөдилге-кижизидилге ажилында көскү үре-түннелди тодаргай чедишкнинеринден көрүп болур. Чижээ, каш хонук бурунгаар Тыва Республи-

чугаа» деп мөөреинге киришкеш, аңаа тирилээш, ТР-нің Чазаның Даргазының 3 муң рубль шаңналын алыр эргени чаалап алган. Чаш кижиге бо улуг шаңналды ТР-нің Чазаның Даргазының холундан удавас алыр. Ол аңаа канчаар-даа аажок утундурбас хүн болуру чугаажок. Бо — Айлунаның амыдыралда бир дугаар улуг тирилгези-дир.

Уруглар садында чоруп тургаш, Айлунаның авазы Арина Оюнооловнага база ужуражыр аргалыг болдум. Ол уруунуң доозукчу балынга келгени ол. Аныяк иеден уруунуң баштайгы улуг чедишкнининге хамаарыштыр бичи чүведен чугаалап бээрин диледим.

— Уруум черле сонургаачал, чугаакыр кижиге. Республика чергелиг ол конкурса башкызы Байлак Валерьевна Салчак-биле «Арга-арыгы камгалаңар — ол бистиң өнүүвүс» деп төлевилелди ажилдап кылган улус. Конкурс үезинде уруум арга-арыгга хамаарышкан яңзы-бүрү чуруктарны көргүзүп тургаш, оң бистиң амыдыралывыска ажилдыг талаларың, улустарың аңаа кам-хайыра чок апарганың, ону камгалаар дизе, чүңү кылза чогуурун тайылбырлап турду. Мен уруумнуң башкызы-биле белеткээн төлевилелди чедишкниниң камгалааныңа өөрүп тур мен — деп, Арина Оюнооловна чугаалады.

Айлуна ам безин шору номчуп, бижип турар. Ону уруглар садында өөрөдилге каан. Ырак Мөңгүн-Тайгада бухгалтерлеп ажилдап турар ачазы Радион Михайловиче безин узун эвес чагааны бижиптер аргалыг апарган. Айлуна өске-даа эштери-биле төрөөн уруглар садының доозукчулар балынга иделкейлиг киришкен. Ам оң амыдыралыңа ээлчеглиг чаа чада эгелээр — ол күзүн Кызылдың бир ортумак школазының бирги классчызы апаар. Айлуна аңаа чүглө өөрүп турар.

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

каның күрүне лицейиниң баазазынга ТР-нің Чазаның Даргазының акша шаңналы дээш өөрөдилгелер болгаш уруглар садтарының бичи чаштарының аразында республика чергелиг конкурс болуп эрткен. Аңаа чүс-чүс салым-чаяанныг, эки өөрөдилгелиг уруглар элээн каш шилитинген өөрөдилге эртемнирге билгилерин хынап, мөөрейлешкен. Уруглар садтарының чаштары «Юниор» деп конкурса киришкенер.

Кызылдың № 35 уруглар садының бо чылгы доозукчузу, белеткел бөлүүнүң кижизиттиричизи Айлуна Ойду (Чурукта) бо улуг конкурса киржир эргени база чаалап алган турган. Ол конкурстун «Сайзыраңгай

ПРАКТИКТИГ ДУЗАНЫ ЧЕДИРГЕН

2007 чылдың майның баштайгы он хонунуң төңчүзүндө Чөөн-Хемчик кожуунуң чагырга сумуларның чагырга черлериниң ажилдакчыларына практиктиг дуза чедирери-биле кожуун чагырга сумуларның харысалгалыг ажилдакчыларындан тургустунган үнүүшкүнү организастаан.

— Мээң удуртканым 4 ажилдакчыдан тургустунган бөлүк практиктиг дуза чедирери-биле Чыраа-Бажы, Чыргакы, Элдиг-Хем сумуларында четтивис. Чондан кирген билдиришкнинерниң,

хомудалдарның күүселдезин хынап, илереттинген четпестер талазы-биле сүмелерни берип чордум. Тыва Республиканың Чазаның доктаалдарының, Чөөн-Хемчик кожуун чагырга сумуларның шитпирлериниң, айтышкыннарының күүселдезин ажилдакчылар хынаан.

Үстүндө үш сумунуң ясли-садтарына барып, оларның удурткучулары-биле чугаалажып, канчаар амыдырап-чурттап турарың көрдүвүс. Чурталга айтырылганың талазы-биле хомудалдар чок.

Кожуун, хоорай, сумулар-даа боттары устатарлыгы, тускай бюджеттерлиг апарган. Үндүрүглер чыылдазындан болгаш өске-даа чаарткычы ажилдардан бюджетче акша-хөрөңгү кирер. Бот-башкарылга, бот-акшаландырышкына чаңчыгарының оруунда бис. Кожуунувус бай-шыдалдыг болзун дээш кызып ажилдаар бис.

Аржаалай МОНГУШ, кожуун чагырга сумулар тус чер чагыргалары-биле ажилдаар килдизиниң эргелекчизи.

Айтырыг — харыы

Бистиң республикада кандыг мергежилдиң кадрлары чедишпейн турарыл? Чугула хереглеттинип турар мергежилдерни айтып берип көрүңерм? Өөрөдилге черлерин апап бершиңерге, улам эки.

Ч.ИРГИТ.

Бай-Тал ортумак школазының 9-ку классчызы.

— 2006 чылда дээди болгаш ортумак профессионал эртемниг специалистер белеткелениң талазы-биле Күрүне чагырының күүселдезиниң дугайында ТР-нің Чазаның доктаалында айтыканы-биле алырга, эрткен чылын экономика адырының, одаар-чүүл-энергетика үлетпүрүнүн, транспорт болгаш харылзаа, үлетпүр бүдүрүлгезиниң специалистеринге хереглел республикада өскөн.

Абитуриентилер дугаар кылдыр экономиктиг дээди өөрөдилге черлеринден Россияның Г.В.Плеханов аттыг экономика академиязын, Санкт-Петербургтуң күрүненниң экономика болгаш сән-хөө университедин, Новосибирскиниң күрүненниң экономика болгаш эргелеп-башкарылга академиязын, Байкалдың күрүненниң экономика болгаш эрге-хоойлу университедин хөй шилип ал турар.

Эрткен чылын чурттуң техниктиг дээди өөрөдилге черлери аңгы-аңгы факультеттерже 112 тускай олутту республикага берген. Сибириниң күрүненниң демир-орук университеди (Новосибирск хоорай) 31 олутту аңгылаан. Ынаар нитизи-биле 12 абитуриент дугаап кирип алган (11 кижиге төлевирилг үндезинге). Транспорт талазы-биле 3 дээди өөрөдилге чери 42 олутту берген.

Республикага чыл санында тускай олуттар берип турар дээди болгаш ортумак өөрөдилге черлериниң саны өскерлип база ынаар дугаап кирер шылгалдаларның негелделери чаарттынып турары-биле солун-сеткүүлдерде чарлалдарны доктаамал номчуп турары чугула.

Харыыны «Шын» солунуң өөрөдилге килдизи белеткээн.

«ШЫНГА» харыылап тур

Өвүр кожуунуң иштиги херектер килдизиниң начальниги Буйан Эрес-оолович Монгуш бижикчи Сарыг-оол Санчының март 22-де үңгө № 36 «Шын» солунга бижээни «Автомашина озал-ондаа чүге шимжээ чок болганы ол» деп эгелээ чүдүңгө хамаарыштыр редакцияже дараазында харыыны чоруткан:

— Солунга парлаттыңан чүүлдүн сайгарылгазын кожуунуң иштиги херектер килдизиниң ажилдакчылары чоруткаш, онда эрге-хоойлу ажилдакчыларын буруудадыр хөөннүг шын эвес фактылар киргенинге таарзынмадывас. Автор айтыканы чүүлдериниң шын, мегезин тодарадып албайн, ону кижилер аразында дамчыыр чугааларга даянып бижээни — сөзүлгелде ажыг-лааны «улус ынча дигир чорду», «ынча деп дыңнадым» дээн чергелиг сөстери херечилеп турар.

Номчукчуларга бүзүреничиг болуру-биле дүүшүрүп көрээлиңер. Март 1-нің хүнүндө Солчур биле Хандагайты суурларның аразында «ВАЗ» маркалыг ийи машина үскүлежи, озал-ондак болганы шын. Хандагайтыдан Солчур суурже бар чораан машинага чораан өг-бүлө улустан машинаны башкарып чораан эрээзи ол-ла черинге, а херээжен кижиге эмнелгеге чок болган. Шагаан-Арыгдан кел чыткан Алик Комбуй-оол деп хамаатының машиназынга чораан пассажир алган кемдээшкнинеринден база эмнелгеге чок болган.

Сарыг-оол Санчы чок болган өг-бүлө ол улусту Солчур чурттуг деп бижээн. Ол херек кырында ындыг эвес, кайызы-даа Хандагайты чурттуг улус.

Алик Комбуй-оолду хүнзедир Хандагайты—Солчур аразында арагалап халдып турда, милиция ажилдакчылары тутпаан деп бижээн. А херек кырында ол Кызылдан баткаш, Шагаан-Арыг чурттуг бир хамаатыны пассажир кылдыр олуртуп алгаш кел чораан

болгай.

Сарыг-оол Санчының озал-ондакка таварышканнарга дуза чедирер талазы-биле дээштиг хемчеглер алдынмаан дээни шынга дүүшпес. Медээ келген дораан озал-ондак болган черге бир дугаарында ОШАЧКИ ажилдакчылары болгаш оперативтиг бөлүк чедип келген, оларның соон дарый, Онза байдалдар ямызының ажилдакчылары база дүрген дуза чедирер машина келген, машиналарга кыстырган кижилерни оон уштуп алырынга эртип бар чыткан кызыгааржылары хаара туруп, дузалаштырган.

Ол ышкаш бижикчи бисти озал-ондак болган талазы-биле медээни ИХЯ-же болгаш үстүкү черлерге дыңнатпааныңдан ону телевизорга көргүспээн, солуннарга-даа биживээн деп буруудаткан. Ол база шын эвес. Озал-ондак болганының дугайын ИХЯ-же ол-ла дораан дыңнаткан. Ынчангаш ол-ла дүңгө оон истелгек-эксперт бөлүү келгеш, хыналда көрүлдени кылып алгаш барган. А телевизорга көргүзүп, солуннарда чырыдары дээрже, үениң айтыры-дыр.

Херектиң истелгези чоруп турар. Канчар ынчар барганын, кым буруулугул дээрзин суд шитпирлээр.

Харыыны доозуп олура, хүндүлүг бижикчи Сарыг-оол Санчыга мындыг сүмени кадыксаардыр мен: бир эвес солунга моон сонгаар түүл бижирер апарзыңарза, кижилерниң аразында «чакпыыл» чугааларга даянмай, чүвениң алыс шынын билип алгаш, бижип көрүңер.

Шериг кезээнден чагаа БАЙЫР ЧЕДИРДИМ

Улуг-Хем кожуунуң Эйлиг-Хем суурда башкы кат-ием Валентина Кыргысовна Шалганга «Россия Федерациязының өөрөдилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тывысканы-биле база катым Иван Шалынович Шалганның 55 харлааны-биле изиг байыры чедиргеш, быжыг кадыкшылды, буйан кежикти, ажилыңа чедишкнинерни, сүт дег ак орукут күзөдим. Ол ышкаш чараш оглум Дүгеркага, ынак эжим Чинарага байыры чедирдим.

Хүндүлел-биле, Артыш САЛЧАК.

Амур облазы, Шимановск район, с. Симоновы, шериг кезээ 2074 «ж» 7.

1921 чылдың августа ТАР-ның Суг-Бажынга болган тургузукчу хуралына, ол хуралдың үшкү хүнүндө азы августуң 15-те, кажан-даа көзүлбээн баштайгы үндезин Хоойлувусту бадылап турда, Сибревкомнуң төлээзи Иннокентий Сафьянов «урааңгай» деп сөстү, Оюннар кожуунуң төлээзи Демир чагырыкчы «сайоот» деп сөстү «тыва» кылдыр солуурун саналдаан. Бисти тывалар кылып

каан кижилер ол-дур. Оон бээр-ле, «тиваларның хостуг үнүн, чоргаар ырын, дыңнаваннар дыңназын дээш, көрзүнер дээш» бүгү-ле чүвени кылып келген бис. Ынчалза-даа бистиң тыважырывыс, Тываны бут кырынга тургузарывыс ырырлаптары ышкаш эвес болган. Ону эрткен амыдыралывыстан билир бис: «Мурнун хынаар, соон истээр» ону-ла утпаалыңар.

Доржу суг болду. Күстүгүрнүн кайгаары-даа, магадаары-даа аажок, айтыртынып-ла турар. Оон чоруп турувуста, Доржу «үргүлчү чоруп турар кижиге мону Кызылга кылдырып бер» дээш, телевизор дег улу радиоприемник тутсуп берди. Садызынынга бир тондук торгу берди. Ол приемникти бодум септээш, ай хире болгаш моол кожамга тырттырган чуруктарымы-биле каттай чедирип бердим.

Удаваанда кызыгаар дургаар тенинг демир шөйүпкен, оон чоок-кавызынга аалдар хондурбастан, кижиге чоокшулатпастан, үе өскөрүлгөн.

Шаанда ырактан ыяш сөөртүр машина турган эвес, ынчангаш хову аалдары хар эжи, доңуруп тургаш хар кажаа кылып алыр турган. Дүне када моол чылгы келгеш, хар кажаага база өггө өгөрүн. Ынчангаш оларны ачам доран-на кызыгаар эрттиргеш, шыыладыр сывырыптар. Ийи-үш хонганда база-ла ындыг. А мен хүндүс чүс-чүс, кодан-кодан чээрнерини база-ла кызыгаар эрттир ойдадып турдум. Чаңгыс кодан чээрнер аал чанының харын шыырап кааптар, доңууп калган шыырдан мал өттү тппас.

1960 чылдарда моолдар чүс-чүс тевезин бистиң тараавысче кирир, оларны дедир сывыртаар таңныылдар тургузар ужурга таваржып турдуvus. Кажалаанда, чаргылдажып-даа шаг болган бис. Боттарывыстың малдарывыс база моолдарның одарын, сифен шөлдерин базар. Шар-Толгай белин чеде бээр. Оларны моолдар доран-на бээр сывыртап эккээр, база-ла чаргылдажып. Ынчаар-ла чурттап келдивис.

Чоғум бистер Тес сумузуңга тараа-даа тарып берип, кажаа болгаш школа-даа тудуп берип турган бис. Харылаа дун-хун чок, олар мал-даа, кижиге-даа эмчилерин үргүлчү чалаар, ылангыя машина техника артык кезектери, тудуҗ материалдары сураглап, бо-ла келир. Мындыг кожалар-дыр бис. Ынчан кайы-даа талага аргыжар төрөлдөр база хөй турган. Ам кызыгаар айтырыы шыңгыраанда болза, тыва-моол найырал нитилели катап тургустунган болганда, ийи чурттуң харылаазы улам экижир ужурлуҗ. Чүге дээр-ге бис коштунчак кожалар бис — 1911 чылда кыдат дарлалдан кадды хосталгаш, аңгылары бергенивиске чедир 700 чыл дургузунда чаңгыс күрүңеге чурттаан бис.

Чооду КАРА-КУСКЕ,
журналист.

Тыва-моол харылазалар

КОШТУНЧАК КОЖАЛАР БИС

Шаандакы тыва-моол найырал нитилели дүшкеш, бо чылын катап тургустунду. Кончуг чугула ол нитилелди деткип, ийи чурттуң хамаарылгазын болгаш харылааазың номчукчуларга чугаалаар бодааным бо. Ол дыка ханы, оон чүгө чамдык чижектерин кирир. Мону сонуурган улус оон ырай айтыртынып, номчуттунуп, чугаалажып, чагаалажып, садыглажып, аян-чорук кылып, нитилелдин ажилыңга киржи бээринге идегедим.

Тывалар шаг-төөгүдөн бээр моолдар-биле холуштур чурттап келген бис. Саяндан Кыдат чедир, Алтайдан Байкал чедир. Бисти чагырып чоран баштайгы (1600 чылдар чедир) Алдын-Хаан Шолой-Убаши мыя Успа-Хөл кыдыыңга хонаштарлыг турган. Чоғум моолдар (Чингис-Хааннуң улуг оғлу Джучи) Тываны 1207 чылда эжелеп алган. Манчы-Кыдаттың аспаанга кире бергенивиске безин (1758), баштайгы Амбын-нояннар моолдар турган. Тывавыстың девискээри ынчан хевирлеттинип эгелээш, а ТАР тургустунар-га (1921), долгандыр кызыгаарлыг болу берген бис. Ынчалза-даа моол хамаарылгадан, моол бижиктен болгаш моол дылдан, моол езу-чанчылдардан адырлырывыс үр болган, сөс-домаавыстың элээн кезини моол олчала.

Танды-Ууладан Моолда Хаан-Көгей чедир, Успа-Хөлдөн Чагытай чедир чаптылган бо кожууну Хүн-ноян Манчык чагырып турган. 1923 чылда Тывага алды кожуун тургустунарга, Манчык-Хүннүң оғлу база Хүн-ноян эргелиг Соян Дала-Сүрүң ызыгуур салгап, Тес-Хемниң чагырыкчызы болган. ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Куулар Дондук, Даштыкы керектер сайыды Монгуш Нимачап, ТАРН

ТК-ның нарын бижик даргазы апарган Соян Далаа-Сүрүң олар 1925 чылда тыва күрүңениң мурнундан даштыкы ССРЭ-биле баштайгы кадды ажылдажылга дугайында керээзин чаргаш, холунуң үжүүн салганнар. Москвага ТАР-ның элчин черин база үндезилеп тургусканнар, а С.Далаа-Сүрүң ол төлээ чериниң баштайгы секретары болуп, бир ай ажыр ажылдаан, МАР, Япония болгаш өске-даа чурттар-биле элчин чериниң харылааазың эгелеп каан. Бо делегацияның ТАР-ның үшкү Улуг Хуралыңга илеткелинге мындыг одуруглар бар: «Москваңың шериг сургуулунче 18 кижиге, Улан-Баторнуң ном, бижик сургуулунче 11 кижиге чоруткан. Улан-Баторда таңгыт ном сургуулунда 23 кижиге бар. Барыин-Зууннуң Лаврин хиит черинде сургуулдарга 2372 лаң чоруткан».

Шаг-төөгүдөн бээр бистиң үжүк-биживиске моол, ону база моол дылды өөредир ТАР үезинде безин уламчылап турган. Самагалдайга, Чадаанага ажиттыңгылаан баштайгы школалар өөредилгени, күрүне ажылы, албан бижиктери, хурал-суглаа моол дылга чоруп турган. 1970 чылда безин «Нарын» колхозтуң отчеттуг хуралыңга тывалаар кижиге чок, тывалаңарам деп дилээримге, дөстүм-ле моолдай бээр. Ол кожуунга өскээртен келген улус база чыл четпейн-не, моолдажы берген болур. Сайыттар Чөвүлелин өртеп тургузар черин удуртуп чоран Иван Федорович Мозяновтуң моолдаары тывалаарыңдан эки турган. Улуг төөгү-чүвүс Юрий Аранчың моолдарның белекке берген «Хаан-Харангуй» деп шүлүктөөн номун тыва дылче база шүлүктөп очулдургап, парлап

үндүрүп каан. Шаанда моолдап билбес кижиге күрүне ажылыңга хүлээп алыры безин күзенчиг эвес турган. Чазак даалгазы-биле Тес-Хем кожуунга 1935 чылда улуг хыналда кылган Седип-оол Тановтуң нам ТК-га кириген илеткелинде мындыг одуруглар бар: «Шүүгү даргазы Коңгар-оол моолдап билбес, эрги даргазы Седип-оолду катап олуртса чүүлдүг».

«Тыва төөгүзүңден» (Новосибирск, 2001, ар.227) алырга, Ус, Хүт, Өөк, Баян-Кол, Талсы ынчаар маадыларны болгаш чоодуларны (Даа-ван кожуун), Танды-Ууладан бурунгаар шалыктарны болгаш сартыылдарны (Нибазы кожуун) шаанда моол хааннар (князя) чагырып турган. Черле ынчаш, Өвүрнүң Моолдуг-Хемден эгелээш, Баян-Дугай, Баян-Кол, Чагытай, Тээли (Дел), Кунгуртуг (Хүн-Хүүр-тү) болгаш өске-даа черлеривис аттары ол черлерге моолдарның үр чурттааның хере-чилеп турар. ТАРН ТК-ның 1924 чылдың февраль 4-5 хүнеринде болган хуралы Тес-Хем кожууннуң моолдарын чурттан чорударын чугаалашкан. Шуут чорбас мен дээр моолдарга тускай шыңзылга тыпсыр, оларга хоойлу езугаар үндүрүг төлеттирер. Чамдык моолдар моол эвес, тыва бис дижир апарган, оларның ажы-төлү ам-даа эмгежок. А моол дижир Чингис-Хаанывыстың аг-шеринге 36 тыва полководчу турган, оларның ында ха-дунмазы болгаш ажы-төлү база эмгежок. Оон кадында тос эрээлиг «Их цааз», «Халж журам», «Яса» деп хоойлулар, кыдат «Лифаньюанце» безин моолдардан келген езулуг кеземчени ынчан көргөн бис. А ам чүнү-даа үлгедип каарыңга, амың албас, салааларың болгаш хол-будун бүдүн, кымчы-

лап-шывыктавас, кинчилеп-хилинчектевес. Чоғум Моолда чурум шыңгыы, ону эки билир бис.

1931 чылдың апрель 1.

Ол хүн «Үнэн» солун «Шын» деп эге-биле үнген. База бир төөгүлүг хүнүвүс ол. Ол солуннуң материалдарын тыва дылга бижээн. Чамдык сөстөр очулдуртунмада болза, тыважыдарын оралдашкан. А хамык албан бижиктерин май 1-ден эгелеп, моол эвес, а тыва дыл кырынга кылырын доктааткан. Оон бээр он-он чылдар эрткен, а очулга ажылы кончуг оожум, ТАР үезиниң документи-лери безин шимчелге чок чыдар, чүгө орус аян-чорукчуларның ачызында төөгүвүс тургустунуп тур. Ам эрги моол болгаш эрги тыва сөстөр, ол үениң культуразын, ажыл-ижин, шажын-чүдүлгезин билир төөгүчү-очулдуркчуларны белеткээр чугула.

Кызыгаарга өстүм, аңаа ажылдап-даа чордум. Моолдар-биле кадды-кожа-даа чурттап келдивис. Хил-кызыгаар деп чүве эскертимес үе база турган. Өг-оранывыска киржип, мал-маганывыс кара-тажып чордуvus. Бичимде Чоғудур-Мидиптиң уруглары-биле даалылаар турдум. Аалдарывыс аразы — ыт эзерини дыңналы бээр. Шара-Нур чанында Нарынның аалдары 1970 чылдарга чедир кижиге халык бээр хемчигештиң олбо талазынга моол-тыва аалдар кожа чайлаар. Ийи таланың аалдарының суглаар чери-даа, малдарывыстың ижер болгаш девээлээр суу-даа — бо-ла хемчигеш. Ийи чурттуң хил-кызыгаары база бо суг дээрзин айда ийи-бир көстүр орус кызыгааржылар чугаалап, ону кижиге болбазын сагыңдырып-даа турулар-ла.

Бо-ла Нарынга бир катап журналист Сат Күстүгүр-биле кадды чеде бердим. Бир моол өггө кирип көр дээш, мени алаң кылыры аажок. Ачам сугдан чүс метр хире черде өггө кири бээримге, Кара-

ДИРИГ БОЙДУС КУРЛАВЫРЛЫГ

Эрткен чылдың дөртөн, бежен чылдарыңга чедир Чаа-Хөлдүң суунга Тываның хемнер, хөлдериңге бар турган балыктар барык шупту бар турган. Кара ооргалыг каддыгы, мыйыт, бичежек сарыг чакпалыг каддыгы, ак-балык, шавага, шакпак, мезил дээш, байлаңардан: кара байлаң, кызыл өетиг кара-байлаң, ыт-балык бар турган. Ол үелерге чедир Чаа-Хөлдүң суу улуг турган болгаш бел-биле шортан база Улуг-Хемден кирип кээр турган.

Мээң ачамның чугаалап органы-биле алырга, шаанда Чаа-Хөл улузу балык ээдин барык-ла чиксес чораан. «Сөөгү кижиге боскунга чыдылтар» дээш, коргар. Оон аңгыда, ол шагның кижилери бурунгу ужур-чаңчылдарны хажыт чокка сагып чоран болгаш сугнуң балык-байлаңын ыдыктыг дээш, дегбес турган. Ачамның аныяк, чалы чоран үезинде Чаа-Хөлдүң суунга балык дээр эзерем санай иминейнип турар турган дээр кижиге. А мен бодум база Чаа-Хөлдүң суун сүзүп, аңаа эштип өскөн-даа болзумза, аңаа мен хөй балык-даа көрүп көрбээн мен. Бойдус, хүрээлелге кам-хайыра чок кижилерин кажан тыптып келгенин билир болгай бис. Аштаңгы, хоптак ол кижилер, балык чыылган эзеремниң адаа, агым черинге четки салып алгаш, эзеремниң дүвүн чазылдырыптар турган. Ынчаар орта аңаа турган балыктар шупту кырлып каар, а олар ол балык-

тарның чүгө улугларын чыып алгаш, арктанарын төптөр турган. Шак мындыг кам-хайыра чок аажылаашкыңга чүгө чаңгыс Чаа-Хөл эвес, Тываның хемнериниң хөй кезин таварышкан деп чүве билдингир.

Мен школага өөренип турган үемде, ынчан чеден чылдар эгезинде бир кезек оолдар шилге креолин дээр мал чуурда ажылаар чыдыг чүүлдү кудуп алгаш, ону база эзеремнерге, озанарже кудуп турганын сактыр-дыр мен. Ол кончуг ажыг, хоран креолинни сугже кудупкаш, тын харанып, дивидээш, суг кырыңче үе халчып келген балыктарны олар тудуп ал турганнар. Сугже креолин кудар чорук чаңгыс эвес, хөй чылдарда катаптынып келгениниң түңнелинде, Чаа-Хөлдүң суунга дириг балык-даа, байлаң-даа артайн барган. Дириг бойдусту ынчаар хораннап, балык-байлаңы ынчаар хинчектеп болбас деп чүвени ол үениң элээди, школалары оолдарының чамдыктары билбес турган-дыр.

Амгы үеде Чаа-Хөлдүң дужунда, Улуг-Хемниң боолган суунда өскээртен эккеп салган балыктар бар. Ершь, карась, лещь, окунь дээрге, ол шупту бок балыктар-дыр. ГЭС-тер туткан хемнерниң боолган, хирлиг сугларыңга оларны суг шыгжамырлары-даа дээр болгай, аңаа чүгө ыңдыг бок балыктар дириг туруп шыдаар. Каддыгы, мыйыт, ак-балык дээр чижектиг арыг суглуҗ хемнер балыктары ыңдыг суг шыгжамырларыңга

туруп шыдаас. Чаяалга (инстинкт) ужуру-биле өскээр дээр бээр та кандыг чүве. Оон башка база аарып, кырлып каар ол-ла-дыр. Тозан чылдардан эгелээш, чоннуң бурун-гудан туруп келген ужур-чаңчылдарын школаларда база өөредип турар апарган болгай. Ол ышкаш шажын-чүдүлгевис база катап сайзырап эгелээш. Моон ужурундан амгы аныяк-өскөн база келир салгалдарывыс бойдус-хүрээлелге кам-хайыралыг кижилер кылдыр кижизитинер ужурлуҗ. Ол чорук кижилерниң бот-боттарының аразында хамаарылгазын база-ла эп-чөптүг, угаансарылыг болдуруу. Чүге дизе, чер-чурттуң бойдус-хүрээлелиниң салым-чолу, ону ээлеп чурттап чоруу чоннуң салым-чолундан аңгы, адырык болбас. Ол чаңгыс чаяалга, бодарал болур.

Тараа тарып турган шөлдерни тарывайн баарга, каш чыл улаштыр чашпан үнер, оон чоорту бодунуң чайгаар үнүп турган өтсигени үнүп эгелээр боор чүве. Хемнер сугларыңда база-ла дириг бойдустуң курлавыры бар азы шуут төнүп чиптес болганыңдан, суг хоранналза-даа, ол катап тынгарлып, арыганып кээр. Төрээр хемин Чаа-Хөлүм база-ла келир үеде эрги шинчизинче кирип, эзеремнеринге балык-байлаңы элче үндүр чөмөп турар апаар шап ыңдыг үе черле келир.

Дмитрий ДУРБУЙ.

ЭРТКЕН ҮЕЖЕ ХАЯ КӨРҮҮШКҮН

Мээң ачам Самбың Безереквич Тюлюш — элээди чылдарыңдан эгелээш байларга хөлөчүктөп, күш-ажылга дадыккан кижилерниң бирээзи.

Алды-Ишкинге 1950 чылда колхоз тургустунуп турар үеде, хуузуңда малын малдап, хемнер баштарыңга чурттап чоран кижилерни сууржун амыдыралче кирип, шынааже көжүрүп бадырып турган.

Чаа колхозтуң адын И.В.Сталиниң ады-биле адаан-даа. Баштайгы чаа колхоз тургустунуп турда, ыңдыг амыр чүве кайда боор. Өргөн чок черге тудуг-суур кылыры кончуг берге, ынчангаш колхозчуларны аргалыг-ла болза, дүне-даа болза ажылдазын дээр турган. Ол үеде эң-не организа-чакчы чоруун колхоз даргазы Николай Маскырович Найдың көргүскөн. Алды-Ишкини өрү машина оруун Алды-Соор деп доора хем аксыңга чедир кылдырткан. Бир дугаарында школа тудулар, садыг, эмнелге бажыңнары кылдырган.

Ачавыс ийи катап Кызылче Эзержи оғлу Тулуш Аңмай-оол-биле кызыл-кош чедир-ген. Ол аныяк үезинде Кара-Даштың баштайгы ажилчыларының бирээзи чораан. Ачамның ачызында өг-бүлө тудуп чурттап, Алды-Ишкиниң Үстүү-Каргал деп хеминге Сүт-Хөл совхозтуң ангор өшкүзүн када-рып, 100 башка онааштыр 80-ден 102 чедир анайларны камгалап ап, 1 өшкүгө онааштыр 900 гр дүктү кыргып ап, күрүңеге дужаал чордум. Бо бүгүн ачамның ачы-буяны кылдыр санап чоруурум, эрткен үеже хая көрүүшкүн ол болур.

Сандю ТЮЛЮШ.

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың май 28-те
айтыышы-биле бадылаттынган

2007 чылда Бүгү-делегейниң уруглар камгалалының хүнүнге тураскааткан хемчеглерниң белеткелениң болгаш ону эрттирериниң ПЛАНЫ

Тыва национал хурешке оолдарың IV фестивалы
Май 31— июнь 1-де
Совет Тываның 5 чылы стадионга

«Уруглар. Техника. Чогаадылга» деп республика
фестивалы

Июнь 1-де 10 шакта
Тыва эки турачылар кудумчузунга

Чайгы дыштанылганың, кадыкшыдылганың база
назы четпезнерни ажылга хаара тударының чайгы
лагерьлериниң ажыдышыңы

Июнь 1-де 10 шакта Арат шөлүнге

«Уругларга тайбың херек» деп ачы-буян акциязы:
«Аас-кежиктиг чаш назын» деп
асфальтыга чуруктар конкурзу
«Уругларга — тайбың херек» деп
фото-делгелге
Оюннар, викториналар, конкурстар —
тускай программалар-биле

Июнь 1-де 12.00 шакта Арат шөлүнге

Кызыл хоорайның садыг болгаш ниитиниң кем-
ненилге бдүрүлгелериниң байырлал садыглаашкыны

Июнь 1-де 10.00 шакта Арат шөлүнге

Спортчу хемчеглер. Уругларның чогаадыкчы
база спортчу коллективтериниң көргүзүлгери:
— каратэ, дзю-до талазы-биле бичии
мөгелерниң көргүзүлгери
— роликтерге, иттинер тергелерге, үш буттук
чадаг-тергелерге чарыштар (уруглар — 60 метрге,
оолдар — 100 метрге)

— чадаг чарыш (5-7 харлыглар — 20 метрге, 8-9
харлыглар — 30 метрге, 10-12 харлыглар — 60 метрге
— дээрбекке, скакалкага (уруглар), баскет-
болга (оолдар) конкурстар
— «модульдарга» эстафета (командага 3 оол, 2
уруг кирер)
— бажың чанының командаларының аразыңга
«мини-футболга» маргылдаалары

бо хемчеглер Арат шөлүнге
11.00 шакта эгелээр.

Хоорайның школачыларынның чурук делгелге
Июнь 1-де 10.00 шакта Национал паррка
Гастелло аттыг Национал парктың шаңналы дээш
школачылар аразыңга теннис маргылдаазы (хууда
бирги чер дээш)

Июнь 1-де 11.00 шакта Национал паррка

Уругларга «Чайгы дыштанылгалар» деп оюннар
программазы

Июнь 1-де 15.00 шакта «Тудугжу» КБ-ге

Асфальтыга «Мээң ынак хоорайым» деп чуруктар
конкурузу

Июнь 1-де 12.00 шакта Арат шөлү

Уругларга «Хөгүг чаш назын» деп темалыг
дискотека

Июнь 1-де 14.00 шакта «Тудугжу» КБ

Арга-шинээ чедишпес уругларның «Соңгада
чырык» деп уран чогаадылга фестивалы

Июнь 2-де 12.00 шакта

Кызылдың хоочуннарның болгаш
инвалидтерниң интернат-бажыңыңга

Июнь 1-де «Азия төвү» тураскаал чаныңга.

Ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның

республиканың «Идегел» школа-интернадының
кижизиттирикчилеринге Тыва Республиканың
Иштики херектер яамызының албаннарыңга «Ажык
эжиктер хуну»

Май төнчүзүндө июньнун
баштайгы он хонуунда ИХЯ-ның музейи
болгаш өске-даа албаннары

Өг-бүлеге база уругларга социал хандырылга
албан черлеринге Бүгү-делегейниң уруглар камга-
лалының хүнүнге тураскааткан утренниктер

Июнь 1-3 хуннеринде

Уругларга «Кинонун хуулгаазын чурту» деп
кежээ. Уругларга болгаш аныяктарга фильмнер
көргүзүлгери

Июнь 1-де

Республиканың «Уран чүүлдер чөлээжи — 2007»
конкурузунун тиелекчилериниң байырлык концерти.
Республиканың уран чүүл школаларының уран
чурулга салбырларының өөреникчилериниң ажил-
дарының делгелгеги

Май 31-де 14.00 шакта Күрфилармонияга

«Делегейни уругларның көргени-биле» деп уран
чурулга ажилдарының конкурзу

Май 31-де 13 шакта УЧБ-ге

«Найырал», «Отчугаш» кинотеатрларга уруг-
ларга мультфильмнер сериалдарының көргү-
зүлгери. Викториналар, маргылдаалар, концерттер

Июнь 1-де «Найырал»,

«Отчугаш» кинотеатрларга

«Экин, тоол!» деп кинодекада.

Июнь 1-10 «Найырал»,

«Отчугаш» кинотеатрларга

«Дыштан, а номчутунарын утпа!»

Июнь айда республиканың

К.Чуковский аттыг уруглар

библиотекасы

Уруглар камгалалының хүнүнге тураскааткан
Тоолдар театрының, Күрфилармонияның артис-
териниң, хоорайның уругларның бот-тывыңгыр
коллективтериниң киржилгеги-биле концерт

Июнь 1-де 10.00 шакта

Национал паррка

«Элээдилерниң берге салым-чолунга кым
буруулугул?» Ном делгелгеги

Июнь 1-де А. Пушкин аттыг

библиотекага

Өскүс, ада-иезиниң хайгааралы чок арткан
уругларның, инвалид-уругларның чуруктарының
делгелгеги. Асфальтыга чуруктар конкурзу

Июнь 1-де 10.00 шакта Национал паррка

Спортчу хөгүг оюннар, конкурстар

Июнь 1-де 10.00 шакта Национал паррка

Бичии назы-харлыг уругларның эң дээр
костюму дээш конкурсу

Июнь 1-де 10.00 шакта Национал паррка

2007 чылдың күш-ажылчы чайгы сезонунун
ажыдышыңы

Июнь 1-де «Азия төвү» тураскаал чаныңга.

«ТывАХАРЫЛЗААИНФОРМ» ААН-ниң абонентилериниң КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Россия Федерациязының Чазааның 2004
чылдың декабрь 31-де № 894 доктаалы-
биле Россия Федерациязының девис-
кээринге албанның дүрген кыйгыр-
тырының чаңгыс аай дугаарыңга «112»
дугаарны 2008 чылдың январь 1-ден
эгелеп тургузары-биле холбаштыр, бо
чылдың июнь 1-ден эгелеп «Тыва-
харылзааинформ» ААН Кызыл хоорайга
1XXXX-ден эгелээн телефон дугаарлары
2XXXX-ден эгелээр кылдыр өскерлир.

Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының ямызының диннадыры болза:

Хамаатыларның хууда айтырыларының
талазы-биле

Сайып неделяның четверг хүнүнде **15 шактан**
17 шакка чедир;

сайыттын оралакчылары — хүннүң-не **15**
шактан 17 шакка чедир;

эргелелдер болгаш килдистер эргелекчилери
хүннүң-не **8 шактан 17 шакка** чедир хүлээп
алыр.

Ямының адреси: Кызыл хоорай, Шетинкин-
Кравченко кудумчузу, 31, ийиги каът, сайыттын
хүлээп алышыкын кабинеди 201, телефону 1-
02-80.

ЮБИЛЕЙИН ТАВАРЫШТЫР

Бай-Тайга кожунунун Кара-Хөл ортумак шко-
лазының башкызы Наталья Шыраповна МОНГУШКА 50
харлаанын таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, кадык-
шылды, аас-кежикти күзедим.

Кызылда эжи Светлана.

КЫЗЫЛДЫҢ ЭКОНОМИКА БОЛГАШ ЭРГЕ-ХООЙЛУ ТЕХНИКУМУ

2007-2008 өөредилге чылында дорт болгаш бот-өөредилге-
биле өөренир салбырларга дараазында мергежилдерге
сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур:

I. Дорт өөренир салбыр:

1. Мергежилдери:

❖ «Экономика болгаш бухгалтер учеду»;

❖ «Эрге-хоойлу эртеми»;

❖ «Менеджмент»;

❖ «Маркетинг»;

❖ «Ниитиниң кемненилгезиниң продукциязының техно-
логиязы».

2. Кирип турарлар ортумак (долу) ниити билигнин школазының
баазазында дараазында эртемнерге экзаменнерни дужаар:

«Экономика болгаш бухгалтер учеду», «Менеджмент»
мергежилдерге — орус дылга диктант, математикага тест
айтырыгыларынга харыялаар;

«Эрге-хоойлу эртеми» — орус дылга диктант, Россияның
төөгүзүнүн талазы-биле тест айтырыгыларынга харыялаар;

«Ниитиниң кемненилгезиниң продукциязының техно-
логиязы», «Маркетинг» — орус дылга болгаш математикага ЧКЭ
(чаңгыс аай күрүне экзаменнери) түннелдери-биле хүлээп алыр.

3. «Ниитиниң кемненилгезиниң продукциязының технологиязы»
мергежилге өөренириниң хуусаазы — 2 чыл 10 ай, оон өске арткан
мергежилдерге — 1 чыл 10 ай.

4. Өөредилге — төлевирлиг.

II. Бот-өөредилге салбыры

1. Мергежилдери:

❖ «Экономика болгаш бухгалтер учеду» — өөренир хуусаазы
1 чыл 10 ай;

❖ «Эрге-хоойлу эртеми» — өөренир хуусаалары 2 чыл 10 ай
болгаш 1 чыл 10 ай (экстернат);

❖ «Ниитиниң кемненилгезиниң продукциязының техно-
логиязы» — 3 чыл 10 ай хуусаалыг.

2. Өөредилге — төлевирлиг.

3. Мергежилдиниң аайы-биле ажылдап турарлар чугаала-
жылганың түннели-биле хүлээп алдынар, артканнарыңга — орус
дылга диктант болгаш чугаалажылга.

**III. Кызылдың Экономика болгаш эрге-хоойлу техни-
кумуна киреринге негеттинер документилер**

1. Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунун
директорунун адынга билдиришикин.

2. Ортумак (долу) ниити эртемниниң дугайында аттестат азы
өөредилге чери доосканының дугайында диплом.

3. Ф № 086У майык езугаар эмчи шынзылгазы (Дорт кирип
өөренирлерге).

4. 3x4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук.

5. Чурттал турар черинден шынзылга.

6. Социал хөгжүлдө органының анкетазы (бүдүн өскүстерге).

7. Шериг биледи азы кирип бижидилге херечилели.

8. Ажылдап турар черинден шынзылга (бот-өөредилгеге
кирерлерге).

IV. Хүлээп алыр комиссияның адреси:

Кызыл хоорай, Шетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың
№ 41, кол корпус, кабинет № 7, 2-ги каът. Телефоннары: 1-16-35,
1-26-82.

ЧИТКЕНИН БАРЫМДААЛАШ...

Чаа-Хөл кожунунун Булуң-Терек ортумак школазын 1999 чылда
дооскан Субакпут Рада Койдаловнаның А сериялыг № 4677166
аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Мөңгүн-Тайга кожунунун төп эмнелгезинге хөй чылдарда акушер-
гинекологтап ажылдап келген Зоя Салчаковна Херел (Күнчү) 2007
чылдың май 28-те хенертен мөчээни-биле холбаштыр чоок дөргүл-
терелдеринге, ажы-төлүңге, эш-өөрүңге ханы кажыыдалды
илереттис.

Кызылда төрелдери.

Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи Валентина Ивановна
Любимовага аңаа таварышкан аар чидириг-биле, огулу — милицияның
халажылгада майору, күш-ажылдың хоочуну, тергийн кижизиг кижичи
Сергей Александрович

ЛЮБИМОВТУҢ

хенертен мөчээни-биле ханы кажыыдалды илергейлеп тур бис.

Бөлүк эштери.

Мөңгүн-Тайга кожунунун Мөген-Бүрен сумузуңга озал-ондакка
таварышкаш мөчээни кижилерниң бүгү дөргүл-терелдеринге, өг-
бүлелеринге, эш-өөрүңге ханы кажыыдалды илереттим.

ТР-ниң Төлээлекчилер палатазының
депутады М.С. Күнчү.

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000,
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Чазаа.
Кол редактор С.С. МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35,
кол редакторунун оралакчызы — 1-19-87, тел. факс (394-22) 1-17-94,
бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис —
1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-
агый, үлетпур килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9309. Чагыг 63.

АГАР САНЫЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тывакредит»,
Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг
коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаккы Сибирьде
регионар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те
эде бүрүткээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүениң унитарлыг бдүрүлгезинге парлаан.

(Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары
редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш
өске-даа фактылары, дындадылары дээш авторлар боттары харыялаар.